

Маърӯзаи 1

Мукаддима

Мавқеи забони тоҷикӣ дар гурӯҳи забонҳои эронӣ; воҳидҳои забон;

қисматҳои грамматика, сарчашмаҳои забони миллии тоҷик.

1. Ба воситаи забон одамон бо ҳамдигар алоқа мекунанд ва фикри якдигарро мефаҳманд.

Забони тоҷикӣ ба гурӯҳи забонҳои эронӣ дохил мешавад. Гурӯҳи забонҳои аслан хеше, ки шохаи ҳиндуэронии оилаи забонҳои ҳиндоевропой тааллуқ доранд забонҳои эронӣ мебошад.

Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ-забонҳои тоҷикӣ, форсӣ, афғонӣ (пушту) осетинӣ, курдӣ, забонҳои номирий, яғнобӣ, баллочӣ, тотӣ, толишӣ, гелонӣ, мозандаронӣ ва як қатор забонҳои қадими эронӣ (забонҳои авестой, модӣ, скифӣ, паҳлавӣ, суҳдӣ, хоразмӣ ва ғ) дохиланд, ки аз истеъмоли баромадаанд. Ба таври яклухт забонҳои эронӣ дар ҳудуди Эрони ҳозира, Тоҷикистон, Афғонистон, Осиёи Миёна (асосан Тоҷикистон ва Ўзбекистон, қисман дар Туркменистон, Қирғизистон ва Қазоқистон) республикаи автономии Осиёи шимолӣ ва осии чанубиинтишор ёфтааст. Забонҳои эронӣ дар територияи хеле васеъ паҳн шудааст. Аз ин рӯ истилоҳи забоншиносии «Эронӣ»-ро ба мафҳуми Эрони имрӯза омехтан дуруст нест. Ин истилоҳ аз номи қадимии қавмҳои ҳиндуэронӣ ағуа ё агуа ки ҳазорсолаи дуум ва якуми пеш аз мелод дар ҳудуди Осиёи Миёна ва мавзеҳои ба он наздик зиндагӣ мекарданд, пайдо шудааст. Калимаҳои ағуа дар падежи родийслний дар заборни қадими эронӣ шакли агуапаш дошт ва шакли тоҷикии эрон ва форсии инкишофи беварситаи минбаъдаи он мебошад ва як гурӯҳ дохил кардани забонҳои гуногуни эронӣ ба наздик будани таркиби луғавӣ, сохти фонетикӣ ва морфологии онҳо, ки таърихан аз як сарчашма сар задани онҳоро нишон медиҳад, асос ёфтааст.

Дарачаи монандии забонҳои мухталифи эронӣ дар айни замон якранг нест. Баъзе забонҳо бо ҳам чунон наздиканд, ки мубодилаи афкор дар байни намоёндагони онҳо бемалол ба амал меояд қисме аз ҳамдигар чунон дур рафтанд, ки мубодилаи одҳоди афкор дар байни намоёндагони он

ғайриимкон аст. Бо вучуди он тадқиқоти муқоисавӣ-таърихӣ равшан нишон медиҳад, ки ҳамаи забонҳои эронӣ дар тамоми қабатҳои забон умумияти материали зиёде доранд, ки аз забони умумиэронӣ мерос гирифтаанд. Дар охири оилаи забонҳои Хиндуюропой, забонҳои эронӣ бо забонҳои гурӯҳи хиндӣ қаробати бештаре доранд. Умумияти забонҳои эронӣ ва хиндӣ ҳам дар фонетикаву морфология ва ҳам дар усулҳои калимасозӣ ва сохти синтаксисӣ мушоҳида мешаванд. Дар илми забоншиносӣ таърихи забонҳои эрониро ба се давра чудо мекунад.

1. Давраи қадим (тақрибан аз аввалҳои ҳазораи 2 то асрҳои III-IV то мелод), ки забонҳои форсии қадим, модӣ, Ю авестой ва скифиро дар бар мегирад.

2. Давраи миёна (аз асрҳои III-IV то мелод то асрҳои VIII-IX), ки забонҳои форсии миёна (пахлавӣ), портӣ, бохтарӣ, суғдӣ, хоразмӣ, аланӣ ва ғайраро дарбар мегирад.

3. Давраи нав (аз асрҳои VIII-IX то замони мо).

Тамоми забонҳои эронии зиндаи имрӯза ба ин давра дохил мешаванд.

Дар таркиби луғавии забон чизи аз ҳама муҳим фонди асосии луғавӣ мебошад. Омӯхтани фонди асосии луғавӣ ва таърихи инкишофи захираҳои луғавии забон, инчунин омӯхтани ҳолаи имрӯзаи таркиби луғавии он вазифаи калимашиносӣ (лексикология) мебошад.

2. Грамматика (юнонӣ *grammatiks* аз грамма ҳарф, навиштан). Як қисми забоншиносӣ, ки қоидаҳои ташаккул ва истифодаи калима ва ибораю ҷумлаҳоро меомӯзад.

Мафҳуми умумии грамматике, ки характер ва типи сохти забонро муайян менамояд категорияҳои грамматикӣ номида мешавад. Категорияҳои грамматикӣ забони адабии ҳоираи тоҷик натиҷаи таракқиёти дуру дарози таърихӣ забон, бехтар шудан ва такмил ёфтани сохти грамматикӣ ва таркиби луғавии он мебошад. Нутқи мо аз вохидҳои алоҳидаи забон иборат буда, пеш аз ҳама ба ҷумлаҳое чудо мешавад, ки ҳар кадоми онҳо фикрҳои алоҳидаи томо ифода мекунад.

Вохидҳои забон аз зерин иборат аст:

3. Фонема-вохидҳои хурдтарини забон буда, барои сохтани калимаҳо ва фарқ кардани онҳо хизмат мекунад.

Морфема аз калимаҳои юнонӣ *morphe* шакл гирифта шуда, бо ҳиссаҳои ҷудо мешаванд, ки ҳар кадоми ин ҳиссаҳо дар забони дорони маъно ва вазифае мебошанд.

Калимаҳои мисгар ва охангар мувофиқи маъно ва вазифаашон ба морфемаҳои мис, охан ва ғ ар ҷудо мешаванд, ки морфемаҳои мис ва охан ҳиссаҳои асосии маънодор буда, предметҳои мафҳумро мефаҳмонад, морфемаи –гар бо калима омада, аз руи касбу кор номи шахс месозад.

Морфемаҳо ба ду гуруҳ: морфемаҳои калимасоз ва морфемаҳои калимабанд ҷудо мешаванд.

Морфемаҳои калимасоз ба калимаҳои маъноҳои нав медиҳад: гулзор, саройбон, ҷилонгар, ки дар ин калимаҳо пасҳаспакҳои –зор , -бон, -гар морфемаҳои калимасоз мебошанд.

Морфемаҳои калимабанд барои нишон додани муносибат ва алокаи калимаҳо хизмат мекунад: у хонад, морфемаи ад ҳабарро бо мубтадо алокаманд карда истодааст.

Овозҳои ба ҳамдигар алокаманд ва ё як овози алоҳидае , ки маънои лексикӣ ва грамматикӣ дорад калима номида мешавад.

Ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки аз руи қоида ва қонунҳои забон ва ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам пайванд шуда, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо ҷудошавандаро ифода мекунад, ибора номида мешаванд. Мавзӯи ибора дар боби синтаксис омӯхта мешавад.

Калимаҳои алоҳида ва калимаҳои бо ҳамдигар алокаманд, ки як фикри нисбатан томо ифода мекунандҷумла меномем. Дар байни ин вохидҳои нутқ асоситаринашон ҷумла мебошад. Чунки фикри ҳудро бо воситаи ҷумла ифода мекунем. Грамматика ва ҷунин қисмҳо тақсим мешавад: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис ва услубшиносӣ. Фонетика ҷиҳати

овозӣ ва хусусияти физиологии воҳидҳои асосии нутқ ва дар навбати аввал фонема тағйир ёфтан ва алокаи байни фонемахоро меомузад.

Морфология як боби грамматика буда, коидои калимасозӣ тарзи ифодаи категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ, категорияҳои номуайяний, шумора дар исмҳо, категорияи дараҷа дар сифатҳо, категорияҳои замон, тарз, сифа, шахс ва шумора дар феълҳо ва ғайраро) меомузад.

Тарзҳои аз калимаҳо ташкил ёфтани ибораҳо ва ҷумлаҳо, таркиби калимаҳо, интонация, калимаҳои махсуси ёридиҳанда, хели ҷумлаҳо ва инчунин шароитҳои ба қор бурда шудани онҳоро бобби дигари грамматика-синтаксис меомузад.

(Синтаксис аз калимаи юнонӣ гирифта шуда маънояш сохт мебошад).

Як фикр, як мафҳумро вобаста ба шароит ва мақсад ба тарзҳои гуногун ифода кардан мумкин аст. Вобаста ба ин калимаҳо низ характери гуногун мегиранд. Ҷунончи: таркибҳои дам шудан, нигоҳ кардан бештар дар нутқи гуфтугӯӣ қор фармуда шаванд, таркибҳои синонимии онҳо: лаб фуру бастан, назар афкандан хусусияти нутқи китобатӣ дорад. Ба шароит ва ба мақсад вобаста қор фармуда шудани воқитаҳои ифодаро бобби алоҳидаи фанни забоншиносӣ-услубшиносӣ меомузад.

4. Забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷунин сарчашмаҳо истифода бурда ба шакли забони миллий даромадааст:

Аввалин сарчашмае, ки асоси забони миллии тоҷикро ташкил менамояд, забони адабии қадима (пешина)-и тоҷик мебошад. Мо аз забони адабии осори классикон калимаҳо, қонуну қоидаҳои морфология ҳама гунна типӣ ҷумлаҳо, ки дар синтаксис таърихан ҷой доштанд ва хусусиятҳои хоси забонро инъикос менамоянд, истифода бурдам. Аз ҳисоби осори адабиёти классикӣ такмил ёфтани забони адабии тоҷик имрӯз ҳам давом дорад.

Забони зинда сарчашмаи дигари забони миллии тоҷик ба шумор меравад. Аз асосгузори адабиёти классики тоҷик-Абӯ Абдулло Рӯдакӣ сар карда то рӯзҳои мо бештарини шоирон ва нависандагони тоҷик забони бои халқро манбаи асосии забони осори худ қарор дода, аз дурдонаҳои он

истифода бурда, забон ва воситаҳои тасвири бадеиро бой ва услуби осори худро суфта ва раво карда истодаанд.

Аз забони зинда (шеваҳо) ба забони мо чунин унсурҳои грамматикӣ қабул шудаанд:

1. Пасчаспаки-ино а) шакли чамъро ифода мекунад (ба ҳонаи Зебинисоино равам меғўям).

в) Барои ифодаи ном ва эҳтиром дар муносибат нисбат ба шахс (ақотиноба бозор рафтанд).

2. Пасчаспакҳои-чӣ, -гарӣ, ва –чигӣ

3. Барои ифодаи дараҷаи олии сифат типӣ сифатҳои таъкидӣ: суп-сурх, заб-зард аз забони халқ ба забони адабӣ дохил шудааст.

Ба мақсади конкрет кардани амали замони ҳозира нависандагон аз забони гуфтугӯӣ ба забони тоҷикӣ феъли ёридохандаи «истодан»-ро дохил намудаанд, ки ин феъл бо феъли асосӣ якҷоя омада замони муайян ва давомдорро ифода мекунад.

Ҳар се шакли сифаи эҳтимолий: а) замони гузашта (ҳондагист) б) замони ҳозира-оянда (меҳондагист) в) замони ҳозираи муайян (ҳонда истодагист) ба забони адабӣ аз забони гуфтугӯ дохил шудааст.

Дар забони адабии ҳозира таркибҳо бо феълҳои модалӣ низ аз забони гуфтугӯ дохил шудааст: ҳанда карда гирифтанд, гуфта сар додан, поймол карда партофтанд...

Сарчашмаи сеюми забони Милли тоҷик ин калима, таркибҳо ва унсурҳои грамматикӣ аз забонҳои дигар-калимаю таркибҳои иқтибосӣ мебошад.

Саволҳои барои мустаҳкамсозӣ ва супоришот

1. Воҳидҳои забонро номбар кунед.
2. Қисмҳои грамматика ва вазифаҳои онҳоро гӯед.
3. Сарчашмаҳои забони милли кадомҳоянд?

4. Кадом унсурҳои грамматикӣ аз забони гуфтугӯӣ ба забони адабӣ дохил шудаанд?
5. 20 калима интихоб намоед ва морфемаҳои асосӣ ва ёридиҳандаи онҳоро нишон диҳед?

Адабиётҳо:

1. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 1973
4. Энциклопедияи тоҷик. ҷ.2 –Душанбе-1980. саҳ. 1260-1264.

Маърузаи 2

Фонетика ва вазифаи он. Овозҳои садонок ва таснифоти онҳо.

Таркиби овозии забон қисми махсуси сохти забонро ташкил медиҳад, бинобар ин фонетика ҳамчун як соҳаи муҳими фанни забоншиносӣ, предмети махсуси омӯзиш аст. Фонетика маълумот дар бораи овозҳои нутқ Буда, дар бораи пайдоиш, инкишоф. Ташкилӣбӣ, тағйирот, таркиби овозӣ, таснифоти овозҳо маълумот медиҳад.

Овозҳои нутқ ба ҳам пайваस्तшавӣ ва тағйироти онҳо дар нутқ масъалаи асосии омӯзиши фонетика мебошад. Дар фонетика овозҳои нутқ аз чор ҷиҳат омӯхта мешавад.

1. Аз нуқтаи назарӣ забоншиносӣ (ҷиҳати маъноро ифода намудани овозҳои нутқ ба ҳисоб гирифта мешаванд).
2. Аз нуқтаи назарӣ физикӣ (ҷиҳати давомноқӣ, баландӣ ва қувватнокии овоз ба ҳисоб гирифта мешавад).
3. Аз нуқтаи назарӣ физиологӣ. Овозҳои нутқ дар натиҷаи ҳаракати органҳои нутқи инсон ташкил меёбад.
4. Аз нуқтаи назарӣ эстетикӣ, фораҷ ва нофораҷ будани овозҳои нутқ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Мақсаду услуби омӯзиши фонетикаро ба ҳисоб гирифта онро ба хелҳои зерин тақсим намудани мумкин аст: а) фонетикаи умумӣ б) фонетика таърихӣ в) фонетикаи таҷрибавӣ г) фонетика баёнӣ.

Фонетикаи умумӣ-имкониятҳои овозии органҳои нутқи инсонро ба таври умумӣ меомӯзад. Маводи фонетикаи умумӣ забонҳои гуногун аст. Овозҳои садонок ва ҳамсадоро муайян мекунад, хусусияти мухталифи задаро меомӯзад, дар бораи мафҳуми фонемаҳо ва тобишҳои онҳо баҳс намуда тафовути байни ҳамдигарии овозҳои ба таври илмӣ нишон медиҳад.

Фонетикаи таърихӣ дар хусуси тағйирот ва инкишофи тадричӣ ва дуру дарози таърихи системаи овозии забони муайяне баҳс мекунад. Маводи асосии фонетикаи таърихӣ маводи фонетикаи забони ҳозираи муқоиса он ба ҳодисаҳои гуногуни овозии лаҳҷаҳо ва муқоисаи ҳодисаҳои алоҳидаи фонетикаи ҳади лаҳҷаҳо мебошад. Навиштаҳои қадимӣ ва баъзе хусусиятҳои фонетикаи забонҳои ҳеш низ аз масолеҳи фонетикаи таърихист.

Фонетикаи таҷрибавӣ-ҳодисаҳои овозии нутқро ба воситаи асбобҳо, дастгоҳҳои гуногун меомӯзанд. Бо ёрии асбобҳои техникӣ мумкин аст, ки овозҳои алоҳида айнан сабт гарданд ва омӯхта шаванд.

Фонетикаи баёнӣ-системаи овозии забони ҳозираро меомӯзад. Фонетикаи баёнӣ аз натиҷаҳои фонетикаи умумӣ, таърихӣ ва таҷрибавӣ ба таври васеъ истифода мекунад.

Ҳичо ва роҳҳои ташкилбӣи он, задаи калима ва интонатсияро низ фонетика меомӯзад.

Ҳамаи овозҳои нутқ ба воситаи ҳавои аз шуш бароянда пайдо мешаванд. Овози алоҳидаи нутқ воҳиди кӯтоҳтарини забон аст, ки ҳангоми калимаро ба тартиб ва ҳиссаҳои хурдтарин тақсим кардан ҷудо мешаванд.

Овозҳои нутқро ба ду гурӯҳи калон-овозҳои садонок ва овозҳои ҳамсадо (белаҳн) тақсим мекунанд. Овозҳои садонок (лаҳндор) аз овозҳои белаҳн бо чунин хусусиятҳои худ фарқ мекунанд:

1. Ҳамаи овозҳои садонок бо садо ташаккул меёбанд. Овозҳои ҳамсадо (аксари ҳамсадоҳо) бо шавшув ба вучуд меоянд: овози садоноки «а» ва овози ҳамсадои «ш»-ро талаффуз кунед.

2. Ҳангоми ташаккули овозҳои садонок чараёни ҳавои аз шуш бароянда бемамоният танҳо ба садопардаҳо бархӯрда мебарояд, органҳои нутқ аз ҳамдигар чудо меистанд, аммо дар вақти талаффузи ҳамсадоҳо онҳо ба ҳам мечаспанд ё ба ҳамдигар наздик мешаванд: «о» ва «т»-ро талаффуз кунед.

3. Дар вақти ташаккул ёфтани овози садонок ҳамаи органҳои нутқ нисбаттан таранг мешаванд, аммо дар вақти талаффузи овозҳои ҳамсадо органҳои нутқ озод аст ва тарангшавӣ дар як қисми органи нутқ ба вучуд меоянд: «и» ва «н»-ро талаффуз кунед.

4. Ҳангоми ташаккул ёфтани овозҳои садонок чараёни ҳавои аз шуш бароянда нисбаттан суфт аст, аммо дар вақти ташкилҳои овозҳои ҳамсадо чараёни ҳаво ҷуқувваттар ва шиддатнок аст: «а» «п»-ро талаффуз кунед.

Ҳамаи узвҳои инсонро, ки дар ташкилҳои нутқ иштирок мекунад, олатҳои нутқ меноманд.

Олатҳои нутқ аз лабҳо, дандонҳо, забон, ком, забонча, тилчак, фарроҳии даҳон, фарроҳии бинӣ, пешғаҳи даҳон, ҳалқ, хирной, бронхҳо (найчаҳои нафаскашиш шуш), шуш, диофрагма иборатанд.

Шуш ҳазинаи ҳаво аст;

Садо дар натиҷаи ларзишми садопардаҳо ба вучуд меояд. Ларзиши садопардахоро бошад, чараёни ҳавои аз шуш бароянда ба амал меоварад. Чараёни ҳавои аз шуш бароянда ба воситаи хирной ва тағояки ангуштаринмонанда ба садопардаҳои зичи ҷӯшидашуда дучор мешаванд ва бо зӯр садопардахоро таккон дода, кам-кам аз байни онҳо (сӯроҳии садо) мебарояд-ин такконхӯрӣ бо суръат (дар як сония аз 80 то 130 бор) такрор меёбад. Садо ҳам натиҷаи ҳамин такконхӯрӣ ва ларзиш мебошад.

Таснифи овозҳои садонок

Овозҳое, ки дар талаффузашон ҳаво аз шуш бемонеза мебарояд садонок номида мешавад. Овозҳои садонок чунин хусусиятҳо доранд:

1. Садонокҳо ҳичоро ташкил мекунанд.
2. Дар талаффузи садонокҳо чоғ бештар кушода мешавад.
3. Кашишнокӣ ҳислати асосии садонокҳо аст.

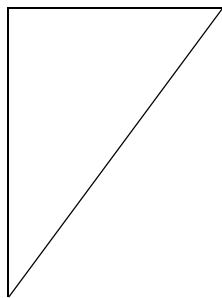
Мувофиқи ҳолати забон ва лабҳо овозҳои садонокро аз се ҷиҳат ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

а) аз рӯи қатор; б) аз рӯи дараҷаи бардошта шудани забон; в) аз рӯи иштироки лабҳо.

Аз рӯи қатор, яъне ҳаракати забон бо пеш ё қафо садонокҳо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

1. садонокҳое, ки дар талаффузи онҳо забон ба пеш қашида мешаванд, садонокҳои қатори пеш меноманд: и, э, а.
2. садоноке, ки ҳангоми талаффузашон забон ба ақиб моил мешавад, садонокҳои қатори ақиб ном доранд: о, у.
3. Садоноке, ки дар талаффузи он қисми гуногуни забон баробар ба тарафи ком бардошта мешавад, садоноки қатори миёна ном дорад: ё.

Чадвали садонокҳо

2. аз рӯи бардошта шудани забон: садонокҳои болоӣ (и, у) садоноки поёнӣ (а) садонокҳои мобайнӣ (э, о, ё)
3. аз рӯи иштироки лабҳо: садонокҳои лабӣ (у, о, ё) садонокҳои ғайрилабӣ (и, э, а) ёдбарсарҳо ҳар кадом аз ду фонемаи мустақил иборатанд. Онҳо ба чадвали умумии садонокҳо дохил намешаванд: я=й+а; ё=й+о; ю=й+у; е=й+э;

Саволҳо барои мустаҳкамсозӣ ва супоришот

1. Фонетика чиро меомӯзад?
2. Дар фонетика овозҳои нутқ аз кадом ҷиҳатҳо омӯхта мешаванд?
3. Хусусиятҳои асосии садонокҳо номбар кунед?
4. Олатҳои ғаёл ва ғайриғаёл кадомҳоянд?
5. Кадом хели фонетикаро меомӯзем?
6. Садонокҳо аз кадом ҷиҳат тасниф мешаванд?
7. 10 калимаро интихоб намудан ва онҳоро аз рӯи ҷадвали садонокҳо тасниф намудан.

Адабиётҳо:

4. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, 1973
4. Хаскашев Т.И. Фонетикаи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1989

Маъруза 3

Ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ ва таснифоти онҳо

1.Ҳамсадоҳо гурӯҳи калони овозҳои нутқро гӯянд, ки якҷоя бо садонокҳо системаи фонемаҳои забонро ба вучуд меоранд.

А) онҳо ҷои муайяни ташкилшавӣ доранд, ҳангоми ҳосилшавӣ ҷараёни ҳаво аз шуш бароянда ба монета (дар сӯроҳии даҳону бинӣ) бархӯрда шавшуви ҳамсадоҳо падида меоранд:

В) манбаи шавшув доранд, вале ин ҷиҳат ба ҳамаи онҳо хос нест: масалан сонориҳо шавшув надоранд.

С) маъмулан ҳичо намесозанд.

Ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ аз фонемаҳои зерин иборатанд.

Б, П, М, Н, В, Ф, Д, Т, З, С, Ж, Ш

Ҷ, Ҷ, Л, Р, Ӣ, К, Г, Ғ, Х, Қ, Ё, Ҳ

2. Ҳамсадоҳои тоҷикӣ аз рӯи кори садопардаҳо ба се гурӯҳ тақсим мешаванд:

А) Ҳамсадоҳои лаҳнӣ ё сонорӣ

М Н Л Р Ё-ки дар натиҷаи лапиши муназзаму мураттаби садопардаҳо ба шавшув ҳосил мешаванд.

В) Ҳамсадоҳои ҷарангноӣ: Б В Д З Ж Ч Г Ғ -ки омили ҳосилшавии пардаҳо буда, лаҳни ҳосил карданашон дар ковокиҳои резонатор ибто шавшув омезиш меёбанд.

С) Ҳамсадоҳои бечаранг: Ф Т С Ч К Қ Х Ъ Ҳ –ки дар ҳосилшавиашон садопардаҳо иштирок надоранд.

Дар сохта шудани ҳамсадоҳои тоҷикӣ лабҳо, забон, забонча ва ҳалқ саҳми бештар доранд. Вобаста ба ҳамин ҳамсадоҳо ба чор гурӯҳ чудо мешаванд: а) лабӣ, б) забонӣ, в) забончагӣ, г) ҳалқӣ.

Ҳамсадоҳои лабӣ: Б П М Ф В

Ҳамсадоҳои забонӣ: Д Т Н З С Л Ж Ч Ҷ Ҳ Р П Г Қ

А) Ҳамсадоҳои пешизабонӣ Д Т Н З С Л Ж Ч Ҷ Ҳ Р Л Н

Б) байнизабонӣ: Ё

В) беҳизабонӣ: Г Қ

Ҳамсадоҳои забончангӣ: Ғ Х Қ

Ҳамсадоҳои ҳалқӣ: Ъ ва Ҳ

Аз рӯи иштироки узвҳои ғайрифавол ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба гурӯҳҳои лабулабӣ: б п м: лабудандонӣ: в ф дандонӣ д т з с пешикомӣ: ж ш ч ҷ л р байникомӣ: ё пасикомӣ г қ беҳизабонӣ: ғ х қ ва ҳалқӣ ъ ҳ чудо мешаванд.

Таснифоти ҳамсадоҳоро ба чадвали зер нишон додан ба мақсад мувофиқ аст.

3. Таснифоти фарқкунандаи ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ.

		сода	б	д	-	г			Ҷаранг		
									дор		

	Зич		п	т		к	қ	ъ	Беча ранг		
		Мурак- каб	-	ч					Чаранг дор		
				ч					бечаранг		
	Роғ	Якмах- рача	в	з			ғ		Чаранг дор		
			ф	с	-	-	х	ҳ	бечаранг		
		Думах- рача	-	ж	-	-	-	-	Чаранг дор		
				ш					бечаранг		
	Зич		м	н							
	Роғ	-		л	й				лаҳнӣ		
	ларзон		р								

Ба туфайли иштироки шавшув ва лаҳн дар тавлиди ҳамсадоҳо 16 фонемаи ҳамсадоҳо дар 8 чуфт муттаҳид мешавад.

б-п, в-ф, д-т, з-с, ж-ш, ч-ч, ғ-к, ғ-к фонемаҳои бечаранги қ, ъ, ҳ, ва сонори (бешавшув) м, н, л, р, ӣ чуфти мувофиқ надоранд.

4. Хулоса. Фонетика барои имло ва саводноки аҳамияти ғавқулдда дорад. Бинобарон ҳангоми гузашти ин қисми забоншиносӣ бояд ба чиҳати артикулятсия овозҳо аҳамияти махсус додан лозим аст.

Илова

Дар алифбои забони тоҷикӣ, ки соли 1999 тасдиқ шудааст, 35 ҳарф мавҷуд буда, тартиб ва номи ҳарфҳо ба таври зайл аст:

А, Б, В, Г, Ғ, Д, Е, Ё, Ж, З, И, Й, К, Қ, Л, М, Н, О, П, Р,
С, Т, У, Ў, Ф, Х, Ҳ, Ч, Ҷ, Ш, Ў, Э, Ю, Я

Саволҳо барои мустаҳкамсозӣ ва супоришот

1. Хусусиятҳои ҳамсадохоро номбар кунед.
2. Дар забони тоҷикӣ чанд ҳамсадо ҳаст, онҳоро гӯед.

3. Ҳамсадоҳои сонорӣ кадомҳоянд?
4. Ҳамсадоҳои чарангнокро номбар кунед.
5. Ҳамсадоҳои бечаранг кадомҳоянд?
6. Кадом ҳамсадоҳо чуфти худро надоранд?
7. 10 калима интихоб кунед ва овозҳои ҳамсадои онҳоро аз рӯи чадвал тасниф намоед

Адабиётҳо:

7. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
8. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
9. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, 1973
4. Хаскашев Т.И. Фонетикаи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1989

Маърӯзаи 4

1. Монандшавӣ. Монандшавии фонемаҳо баракси ҳодисаи мувофиқати ҳамтавлидӣ дар байни як категорияи овозҳо мушоҳида мешавад. Ҳодисаи аз ягон ҷиҳат ё комилон ба ҳамдигар монну шудани овозҳои нутқро монандшавии фонемаҳо мегӯянд, ки дар ҷараёни нутқ дар натиҷаи мутобиқати фонемаҳои ҳамаишин рӯи медиҳад.

Масалан, дар таркиби овозии (Нб) дар калимаҳои шанбе, занбӯр, занбар чанбар ҳамсадои сопори аз ҷиҳати қори узви овозсоз (маҳроҷ) ба ҳамсадои (б) монанд мешавад.

Ҳамсадои (б) ҳамсадои зачи чарангдори лабулабии ғайридимоғӣ ва ҳамсадои (н) ҳамсадои зачи нӯғизабонии сонории димоғӣ мебошад, яъне ин ду фонема бо узвҳои гуногунаввалӣ ба воситаи лабҳо ва дуюмӣ ба воситаи нӯғи забон сохта мешаванд. Аммо дар ҳаминашинуи ҳамсадои (б) ҳамсадои (н)-ро ба худ аз ҷиҳати қори узви овозсоз (лабҳо) монанд мекунад ва аз ҳамина рӯ, калимаҳои боло ба шакли замбӯр, замбар, ва чамбар талаффуз мешаванд.

Монандшавӣ вобаста ба дараҷаи монанд шудани овозҳо ду навъ мешаванд: Комил ва Ноқис мисолҳои боло монандшавии ноқисро далолат

мекунанд, зеро дар онҳо овози (н) ба (б) танҳо аз як чихат, аз рӯи кори узви овозсоз монанд шудааст. Аломати димоғӣ ва сонории (н) боқӣ мондааст. Аломати зичӣ ба ҳар дуфонема умумӣ аст.

Дар монандшавии комил овозҳо ба ҳамдигар комилаи комилан мешаванд. Масалан фонемаи д, ки аз т бо як аломат-чарангноӣ,- бечарангӣ фарқ мекунанд (аломатҳои зичӣ, пешизабонӣ ва ғайридимоғӣ барои ҳар ду фонема умумӣ мебошанд) дар калимаҳои бадтар ва садто дар ҳамнишинии дт омада, ин аломатро аз даст додааст ва ба ҳамсадои бечаранги (Т) комилаи монанд шудааст баттар, сатто.

2. Тахфиф

Дар зери мафҳуми тахфиф тағйироти овозие фаҳмида мешавад, ки дар муҳити беадагӣ (заъиф) воқеъ мегардад.

Тахфиф бештар ба садонокҳо хос аст, зеро онҳо воситаҳои ҳичосоз мебошанд.

Садонокҳо дар чараёни нутқ метавонанд аз чихати сифат ва миқдор (тамдид) тағйир ёбанд. Вобаста ба навъи тағйирот ду навъи тахфиф-сифатӣ ва миқдорӣ фарқ карда мешавад.

Дар тахфифи миқдорӣ вақте, ки барои тавлиди садонок лозим аст кам мешавад. Масалан, садонок (а) дар ҳолати заданок (қавӣ) дар калимаи **дар** ба тамдиди лозим талаффуз мешавад, аммо дар ҳолати заъиф сафед тамдиди худро хеле кам мекунанд тахфиф меёбад.

Тахфиф яке аз хусусиятҳои вокализми беадаи забони адабии тоҷикӣ, вале он хоси ҳамин садонокҳо нест.

Дар ҳолати беадагӣ баъзе садонокҳои тоҷикӣ ба тағйироти сахт дучор гардида, аз чихати сифати миқдор тағйир меёбанд. Аз рӯи хусусияташон садонокҳои тоҷикиро ба ду гурӯҳ чудо мекунанд: а) Садонокҳои устувор (Э, О, Ў) ва садонокҳои ноустувор (И, А, У).

Ин ду гурӯҳи фонемаҳо дар ҳичоҳои заданок фарқ намекунанд. Аз ҳамин рӯ ҳодисаи тахфифро хоси садонокҳои ноустувор медонанд.

Масалан, фонемаи «И» аз чихати микдору сифат тағйир ёфта, дар амал дар ҳамсадои пешина зоҳир меёбадкитоб (кетаб), сифат (сефат).

Дар нутқи бешитаб ин тағйирот ба дарачае мерасад, ки садонок чиҳо вазифаи ҳичосозиашро ҳам аз даст медиҳад.

Садоноки «У» низ дар ҳолати беада таҳфиф ёфта, мустақилияту муайянии худро аз даст медиҳад.

Садоноки «у» ба туфайли тавлиди лабиаш дар ҳамсоягӣ бо ҳамсадоҳои чарангдор сифатт хоси худро нигоҳ медорад.

гумон, гувоҳ, гурусна, аммо дар байни ҳамсадоҳои бечаранг бо ба дарачаи аз байн рафтаи таҳфиф меёбад: Хушбахт (хшбахт), чунри (чкрӣ)

Афзоиш

Бо мақсади осон шудани талаффуз дар ин гуна таркибҳо як овоз (садонок ё ҳамсадо) афзуда мешавад. Афзоиши фонемаҳо ду навъ аст. Таърихӣ ва муосир. Дар калимаҳои шахриёр ва мардикор, ки дар онҳо таърихан ҳамнишинҳои солана (хрӣ) ва (рдк) шахрёр ва мардкор мавҷуд будааст ва барои талаффуз мушкилӣ мекарда аст, садоноки «и» илова шуда, талаффузи таркибҳои овозхоро осонтар кардааст ва имрӯз ин шакли хаттӣ пайдо кардааст.

Афзоиши таърихи калимаҳо метавонад, боиси ба вучуд омадани вариантҳои фонетикии калимаҳо шаванд. Масалан, дар калимаҳои зерин илова ҳамсадоҳои Н ва Т боиси пайдоиши шаклҳои дигари ҳамин калимаҳо гардидааст.

Бозигар//бози-н-гар

дома//дома-н

гӯшти//гӯшти-н

чакма//чакма-н

болиш//болиш-т

фаромӯш//фаромӯш-т

афзоиши муосир

Дар афзоиши муосир баракси афзоиши таърихи овози афзуда ҳанӯз дар ҳамнишиниҳои фонемаҳо ҷои комили мустаҳкам доимӣ надорад, вале рафта-рафта устувор мешавад ва оҳиста-оҳиста ба норми талаффузи адабӣ дохил гардида, дар ҳат инъикос меёбад. Масалан дар калимаҳои ҳавоӣ (ҳавоӣ) хунук, бобоӣ (бобойӣ) ман дар талаффуз ҳамсадоӣ (й) афзуда мешавад ва ин ҳодиса мувофиқи норма аст, вале дар ҳат инъикос намеёбад. Аммо фонемаи (В), ки дар калимаҳои аввали таркибҳои сахрову дашт, ҷову ҷалол афзуда аст, мувофиқи норма буда, дар ҳилофи ҳодисаи боло буда, дар ҳат ба воситаи ҳарфи (в) ифода мешавад.

Сахтмон//сахтумон

бача. г-он

оҳу-оҳу-(в)-он.

Ҷойивазкунии овозҳо.

Қоҳиш Ҳодисаи қоҳиши фонемаҳо акси ҳодисаи афзоиш аст. Сабаби воқеъ гардидани қоҳиши фонемаҳо низ ҳамон усули осон кардани талаффузи таркибҳои овозии душворталаффуз мебошад.

Қоҳиши фонемаҳо низ ду ҳел мешавад: а) таърихӣ; б) муосир (ё зиёда)

Дар қоҳиши таърихӣ як воҳиди овозӣ бо шурури замон ва вобаста ба қонунҳои инкишофи овозии забон аз занҷири овозӣ меафтад. Масалан, қоҳиши таърихӣ сабаб шудааст, ки дар калимаҳои зерин ки таърихан ба шакли намак, бандак, зардак талаффуз мешудаанд, ҳамсадоӣ охири онҳо онҳо қоҳиш ёбад ва онҳо имрӯз дар шакли нома, банда, зада талаффуз шаванд.

Қоҳиши муосири фонемаҳо тобеи қонунҳои ҳамнишинӣ ва талаффузи забони муосир аст. Масалан, дар талаффузи гуфтугӯии шакли феълии меравам аз асоси феълии рав ду фонема - а ва в қоҳиш ёфтааст ва ин шакли феълий дар се шахси танҳо ва ҷамъ ба таври зерин талаффуз мешавад.

Мер-ем

Ме-р-ам ме-р-ед

Ме-р-й ме-р-анд

Ме-р-ад

Дар ҳамнишинҳои сегона одатан яке аз фонемаҳо (одатан ҳамсадои зич) аз талаффуз меафтад: кордча (корча) дастбурд (дасбурд)

Табдил

Дар табдил фонемаҳои гуногун ба ҳамдигар бадал мешаванд. Дар ин маврид шабоҳати фонемаҳо шарт нест. Табдили фонемаҳо ба мавҷудияти шаклҳои гуногуни як морфема вобаста аст ва аз ҳамин рӯ бадалшавӣ танҳо дар сурати монандии фонемаҳо чой дошта метавонад. Масалан, ба бадалшавии а//у дар ду шакли як морфема паз//пухт дида мешавад.

ду навъи табдил фарқ карда мешавад. а) табдили анъанавӣ ё таърихӣ б) табдили зинда ё муосир.

Табдили таърихӣ дар заминаи масолеҳи забони муосир (синхронӣ) шарқ дидан мумкин нест. Онро танҳо таърих муайян мекунад.

Фарқи дигари табдили таърихӣ аз фонетикӣ ин аст, ки табдили фонетикӣ вазифаи морфологӣ надорад, аммо табдили таърихӣ вазифаи морфологӣ дорад. Масалан, ба воситаи табдил фарқ кардани асосҳои феълӣ паз//пухт сӯз//сӯхт ва ғайра.

а) табдили садонокҳо

у//а: бурд//бар, пухт//паз, шуд//шав

у//о: супурд//супор, шумурд//шумор, бурд//бош намуд//намо

у//ӯ: шуст//шӯй, гуфт//гӯй

б) Табдили ҳамсадоҳо

в//ф: ков//кофт, рав//рафт

б//ф: кӯб//кӯфт, рӯб//рӯфт

тоб//тофт

р//шт: дар//дошт, гузор//гузошт

й//ст: шӯй//шуст, чӯй//чуст

х//ст: хоҳ//хост, чаҳ//част, раҳ//раст.

Табдили фонетикӣ дар забони ҳозираи тоҷик ду навъ дорад. Табдили ҳамнишини ва табдили мавқеӣ.

Табдили ҳамнишинӣ дар натиҷаи мутобиқату мувофиқати фонемаҳои ҳамнишин ба вучуд меояд.

Табдили ҳамнишинии фонемаҳо дар гурӯҳ ҳамсадоҳо метавонад аз рӯи чор аломат: а) кори садопардаҳо б) узви овозсоз ё маҳраҷи овозсозӣ в) тарзи ташаккул ва г) вазъияти пардаҷаи ком сурат гирад.

Табдили ҳамсадоҳо аз рӯи кори садопардаҳо ё ҷарангнокию бечарангӣ дар ҳамнишинии ҳамсадоҳои ҷарангноку бечаранг ба назар мерасад. а) табдили ҷарангдор ба бечаранг ва б) табдили бечаранг ба ҷарангдор

Агар ҳамсадои якум ҷарангнок ва ҳамсадои дуюм бечаранг бошад, ҳамсаҳои якум дар зери таъсири ҳамсадои дуюмҷарангнокии худро гум мекунад ва ба ҳамсадои бечаранг бадал мешавад:

Мазкур (маскур)

Тазкира (таскира)

Бағожхона (бағошхона)

Шабкор (шапкор)

Китобча (китопча)

Агар ҳамсадои аввали бечаранг ва баъдана ҷарангнок бошад, ҳамсадои якум ба ҳамсадои дуюм бадал мешавад.

гапзанӣ (габзанӣ)

гапдон (габдон)

афғон (авғон)

асосгузор (асозгузор)

аспбандӣ (асббандӣ)

Дар мисолҳои зер табдили ҳамсадоҳо дар ду мавриди дигар инъикос ёфтааст.

1. Табдил дар маркази калимаи ёрирасон ва калимаи мустаъқилмаъно:

аз сар (ассар), аз пас (аспас), аз худ (асхуд)

2. Бадалшавӣ дар маркази ду калимаи мустаъқилмаъно:

а) ҷарангдор бо бечаранг соз (сос) кардан бод (бот) кардан:

сад кас (сат) кас

б) бечаранг бо чарангдор таб (тап) хӯрдан; хок (хог)гуфтан;

чок (чоғ) дӯхтан.

Табдили мавқеӣ ба ҷои ҳамсадо дар калима вобаста аст. Дар забони тоҷикӣ ҳамсадоҳои чарангнок дар ҷараёни нутқ дар охири калима пеш аз тапфис чарангнокии худро гум карда, ба ҳамсадоҳои бечаранг бадал мешаванд.

касб (касп); кабуд (кабут); лағад (лагат); санҷид (санҷит), калид (калит), сабад (сабат) ва ғ.

Табдили калимаҳо метавонад дар натиҷаи диссемилятсия ба вучуд ояд. Диссемилятсия дар забони тоҷикӣ чандон маъмул нест, аммо дар мавридҳои, ки ин ҳодиса рӯй медиҳад, сабаби бадалшавӣ мегардад.

Табдил мувофиқи диссемилятсия дар ҳамнишинии фонема **К** ба ҳамсадои бечаранги Х мушоҳида мешавад.

Иқтисод (ихтисод), тақсир (тахсир), вақт (вахт), тақсим (тахсим), нақша (нахша), нақд (нахт), Мақсуд (махсуд) ва ғ.

Ҳичо.

Дар таҳлили забоншиносӣ ҳадди охирин ва воҳиди хурдтарини таҷзияи овози алоҳида, фонема мебошад, аммо дар талаффуз ҳадди охирини таҷзияи нутқи овози ҳичо аст.

Масалан, дар ҷумлаи «Ҳичо яке аз воҳидҳои асосии фонетика аст». Дар талаффуз ба порчаҳои овозии ҳи-чо я-ке аз во-ҳид-ҳо-и а-со-си-и фо-не-ти-ка аст ҷудо мешавад, ки ба воҳидҳои хурдтар тақсим кардани онҳо имконпазир аст. Ҳамин порчаҳои овози ҳичо ном дорад.

Мо ҳичоро воҳидҳои талаффуз меномем, ки ҳичо дар талаффуз пайдо мешавад ва маҳз дар нутқи овози вучуд дошта метавонад ва гуфтани ҳастем, ки: а) ҳичо танҳо дар талаффуз воҳиди хурдтарин аст (дар таҳлили лингвистӣ ва дар шунид ҳичо ба воҳидҳои хурдтар – овозҳо – фонемаҳо тақсим мешавад) ва б) Хусусияти тавлидии ҳичо муҳолифи хусусиятҳои акустикаиш

нестанд, балки баръакс дар байни онҳо мувофиқати комил мушоҳида мешавад.

Ниҳоят, ҳичо аз он сабаб воҳид ном гирифтааст, ки вай танҳо аз силсилаи овозҳои пайҳамомада иборат нест, балки мачмӯи овозҳое мебошанд, ки онҳоро ягон хусусияти умумӣ муттаҳид месозад ва ин хусусият программаи ягон талаффузи ҳичо (овозҳои таркиби он) аст, ки тавассути он чараёни тавлиди нутқ, кори узвҳои овозсоз идора карда мешавад.

Ҳамин тариқ, дар ҳар сурат нутқи мо аз нуктаи назари талаффуз ба ҳичоҳо –таркибҳои гуногуни ҳамсадоҳою садонокҳо чудо мешавад ва ин таркибҳо дар ҳар шароити нутқ яклухтӣ ва тақсимопазирии худро нигоҳ медоранд.

Табиист, ки дар забон мавҷудияти ҳичо аз як овоз иборат буда низ имконпазир аст. (о-дам, са-о-дат, бо-о-доб) вале дар нутқи муттасил ин гуна ҳичоҳо кам дучор меоянд. Ҳичоҳо вобаста ба таркибу хусусиятҳои овозиашон якчанд хел мешаванд. Вобаста ба он, ки ҳичо бо садонок тамом мешавад ё бо ҳамсадо ҳичоҳо ду хел мешаванд: кушода ва баста. Агар ҳичо бо садонок тамом шуда бошад (бо-бо, зо-ну, со-ро са-да), онро ҳичои кушода ва агар бо ҳамсадо ба охир расад (масалан, боғ-бон, сад-барг, нар-гис, шах-мат), инро ҳичои баста меноманд.

Ҳичоҳо вобаста ба он, ки бо кадом овоз оғоз меёбанд низ ду хел мешаванд: боз ва пӯшида. Агар ҳичо бо садонок сар шавад (ор-зу, аб-рӯ), ҳичои боз ва агар бо ҳамсадо оғоз ёбад (ба-ҳор, бо-ну, фо-зил), ҳичои пӯшида ном дорад.

Ҳичоҳо вобаста ба зазанокиашон низ ду навъ мешаванд: заданок ва безада (шох-мот, сах-ро) ҳичое, ки зада дорад, ҳичои заданок ва ҳичое, ки зада надорад, ҳичои безада номида мешавад.

Аксарияти ҳичоҳои тоҷикӣ ба воситаи садонокҳо сохта мешаванд. Аммо дар забони тоҷикӣ дар суръати бо ҳамсадоҳо ҳамсифат намудани садонокҳо ҳамсадоҳо низ вазифаи ҳичосозиро адо карда метавонанд: Аз ҳамсадоҳо фонемаҳои сонории Р, М, Н, (В) Л қобилияти ҳичосозӣ доранд.

Сонанти Р

а-бр-ҳо

фи-кр-ҳо

на-ҳр-ҳо

за-ҳр-хан-да

Сонанти Н

ма-тн-ҳо

ру-кн-ҳо

сахн-ча

ла-ҳн-дор

Дар охири калима

фи-кр

ва-ҳм

на-ъл

на-ҳр

за-ҳм

ла-ъл

за-ҳр

ча-шм

фа-сл

қа-ҳр

ту-ҳм

са-ҳв

ма-тн

ҳа-чв

ру-кн

ма-ҳв

та-ън

на-ҳв

ша-ън

Дар забони тоҷикӣ масъалаи ҳичочудокуниро бо роҳи забоншуносӣ ҳал кардан мумкин аст. Қавитарин меъёр дар ин маврид аввал ва охири калима мебошад. Аввал ва охири ҳичои тоҷикӣ дар ҳамаи ҳолатҳо (дар аввал охир ва мобайни калима) бо аввал ва охири калима рост меояд.

Агар аввал ва охири калимаи тоҷикиро ба назар гирем, ду хусусияти барҷастаи ҳичои калима ошкор мегардад: а) дар аввали ҳичои калима ду ва зиёда ҳамсадо намеояд: ва б) ҳичо бо як ё ду ҳамсадо ба охир мерасад. Ҳичои (калимаи) забони тоҷикӣ бо се, чор ва ғайра ҳамсадо тамои намешавад. Хишт-рез, марз-бон, нард-бон, нард-бо-зӣ, кишт-гар-до-нӣ ба ҳичоҳо чудо мекунем.

Ҳамин тариқ ҳичо дар забони тоҷикӣ дорои панҷ хусусият аст:

1. Бо ду ва зиёда ҳамсадоҳо сар намешаванд;
2. бо се ва зиёда ҳамсадоҳо ба охир намерасанд;
3. Дар таркиби худ аз як то чор овоз дошта метавонад, ки яқтои ин овозҳо ҳамаи садонок аст;

4. Аз як садонок иборат мешавад;

5. Як ҳамсадо ҳичо шуда наметавонад;

Дар асоси ин гуфтаҳо қоидаҳои зерин ҳичочудоқуниро дар забони тоҷикӣ нишон додан мумкин аст.

1. Агар дар байни ду садоноки калима як ҳамсадо бошад, вай ба ҳичои баъдина мансуб аст; о-лу, о-доб, ка-, буд, ка-бу-дӣ.
2. Агар дар байни садонок ду ҳамсадо паиҳам омада бошад, ҳамсадои аввал ба ҳичои пешина ва ҳамсадои дуюм ба ҳичои баъдана тааллуқ дорад. Мисол: Наргис, сӯх-бат, боғ-бон ин тарзи ҳичочудоқунӣ дар калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки дар таркибашон фонемаи е ь дорад низ амал мекунад: Мас-ъа-ла, кит-ъа, шӯ-ъба.
3. Агар дар байни ду садонок се ҳамсадо ояд, ду ҳамсадои аввал ба ҳичои пешина ва ҳамсадои сеюм ба ҳичои баъдана мансуб аст: сулҳ-дӯст, нар-боз, санг-ча.
4. Агар дар байни ду ҳасадо як садонок омада бошад, вай ҳамеша ба ҳичои пешина мансуб аст: бо-дом, бе-го-на-гӣ, да-ле-рӣ.
5. Агар дар байни ду ҳамсадо ду садонок омада бошад, садоноки аввал ба ҳичои пешина ва садоноки дуюм ба ҳичои баъдина мустааллиқ аст: ба-об-рӯ, бе-оз-ор, са-о-дат-ман-дӣ

Хулоса. Ходисаҳои фонетикӣ имконият медиҳад ки ҳангоми омӯхтани забон, талабагон, ба хатоҳо роҳ надиханд. Бинобарон аз мактаб сар карда толибилмон ин ҳодисаҳои фонетикро бояд омӯзанд ва дар амал тадбиқ намоянд.

Саволҳо ва супоришот аз рӯи мавзӯ

1. Дар фонетика кадом ходисаҳои фонетикӣ мавҷуд аст?
2. Афзоиш дар калимаҳо, мисолҳо биёред?
3. Ба ихтисоршави мисолҳо биёред?
4. Аҳамияти ходисаҳои фонетикӣ дар забон аз чӣ иборат аст?

Адабиётҳо:

10. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
11. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
12. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, 1973
4. Хаскашев Т.И. Фонетикаи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1989

Маърузаи 5

Задаи калима; чои зада дар калима

1. Калимаи фонетикӣ ҳамчун хурчтарин воҳиди маънодори фонетика аз пайдарҳамин овозҳо ва ҳичоҳо ба вучуд меояд, аммо ҳичоҳо ва овозҳои таркиби он дар ҷараёни нутқ талаффузи яхела надоранд. Маъмули дар ҳар як калимаи фонетикӣ яке аз ҳичоҳо нисбат ба ҳичоҳои дигар равшантару барҷастатар талаффуз мешавад.

Масалан дар бобати зерини устоз Рӯдакӣ ду хел талаффуз шудани калимаи марди-ро мебинем

Мардӣ набувад фитодаро ноб задаи

Тар дасти фибодас бигирӣ, мардӣ.

Дар мисраи якӯм ҳичои – дӣ ва дар мисраи дуюм ҳичои мар равшантар талаффуз карда мешавад. Ҳамин гуна фарқияти ҳичоҳоро дар калима задаи калима таъмин мекунад.

Дар талаффузи алоҳида ҳамаи калимаҳо дорои зада мебошанд вале дар ҷараёни нутқ, дар бафтаҳои гуногуни мураккабтар дарҷаи заданокии калимаҳо як хел нест.

Дар ҷараёни нутқ, одатин, калимаҳои ёрирасон бе зада талаффуз мешаванд. Онҳо дар таркиби синтаксию ғраза таҳти таъсири оҳанги умумии ғраза қарор гирифта бо калимаҳои пеш ва боъд аз ҳудаш оянда ҳамроҳ шуда як воҳиди яклухт калимаи фонетикӣ ба вучуд меоваранд. Моҳияти фонетикӣ задаро воситаҳои фонетикӣ муайян мекунад, ки бари фарқ қунонидани ҳичри заданок аз ҳичоҳои беада истифода бурда мешавад, ки воситаҳои фонетикӣ аз зерин иборатанд:

- а) дарачаи қувватнокии овоз
- б) тамдиди (дарозии) овоз
- в) Лаҳни овоз (дарачаю суръати садонокдоҳо)
- г) Танини (тембри) овоз

Чои зада дар калима

2. Калимаҳо аз рӯи қолабҳои заданокӣ як хел нестанд. Дар гурӯҳе аз онҳо зада дар ҳичии охир (одам, наргис, пахта) дар гурӯҳи дигарашон дар ҳичии аввал оре, ана, оё, кошки, нохост, чобачо, фардо) дар гурӯҳи сеюм дар яке аз ҳичоҳои мобайнӣ (перорсол, пирерӯз, ҳамоно, азбаски) ва ғайра меояд. Дар ҷараёни нутқ чои зада тағйир ёфта метавонад: сесад, сесаду бисту як

I. Гурӯҳи калимаҳое, ки зада дар ҳичои охир меояд:

- а) Ҳамаи гурӯҳҳои лексии исмҳо дар шакли луғавӣ; саҳро, пахтачинӣ, хониш сафедӣ, мардум, пахтакор, донишҷӯ, савдогар
- в) Ҳамаи гурӯҳҳои маъноии шумораҳо ҳазор, дувоздаҳ, панҷсад, чоряк, сездарум. Агар шумораҳои дусад, сесад, чорсад, панҷсад, шашсад, ҳафтсад, ҳаштсад, нӯҳсад шумораҳои таркибӣ созанд, зада дар онҳо ба ҳичои аввал мекуҷад.
- г) Баъзе ҷонишинҳои гурӯҳе зерин а) саволӣ: кӣҳо, чиҳо, чандум, кадом б) ишоратӣ: ҳамаи, ҳамон, ҷунин, ҷунон в) номуайяний: ягон, фалон. чандин, г) муштарик дигар, якдигар, ҳамдигар.
- д) Ҳамаи масдарҳо хондан, дидан, омадан,
- е) Ҳамаи шаклҳои сифати феълӣ: а) замони гузашта хонда, навишта, б) замони ҳозира раванда, шунаванда, мерафтагӣ, омадани, рафтани,
- ё) Феъли ҳол: бозикунон, раҳровон.

Баъзе зарфҳои гурӯҳи зерин: далерона, хушҳолона, мардона, рӯзона, шабона, бегоҳӣ, пагоҳӣ.

II. Гурӯҳи калимаҳое, ки зада дар онҳо дар ҳичои дуум аз охир меояд: раҳи дур, ҳонаи баланд Саркоров, Нурназаров, Нозимов

III. Гурӯҳи калимаҳое, ки зада дар ҳичои аввалашон меояд:

- 1. Баъзе номҳои ҷуғрофӣ Пёте, Поршнева, Сончор

2. Баъзе чонишинҳо а) савољӣ: чи гуна, чӣ навъ, б) ишоратӣ, ин хел, он хел, инчунин, ончунин, номуайянӣ: баъзе, ким-кӣ, ким-кадом, таъинӣ: ҳама, ҳар як, ҳар кадом.
 3. Хамаи шаклҳои тасрифии феълҳои ғайритаркибӣ хондам, дидам, омадам, медидам, мехондам.
 4. Зарфҳои даррав, нохост, беихтиёр, фардо, пасфардо, порсол, дарҳол.
 5. Баъзе пайвандакҳо: зеро, чаро, аммо, вале, лекин, набошад, ҳарчанд, вақте ки дали ки.
 6. Баъзе ҳиссаҳо ажи, мана, оре, бале, майлаш, наҳод, кошки, мабодо, шояд.
 7. Хамаи нидиҳо: аббо, ҳайфо, баракалло, ўҳу
 8. Калима ва таркибҳои арабии типӣ алқисса, минбаъд, мақол, филчумла
- IV. Гурӯҳи калимаҳое, ки ҳичои дуҷумлашон заданок аст.
1. баъзе зарфҳои ҳамин ки, ҳамгеме ки, ба тарзе ки, ба ҳадде ки агар чи, азбаски, модом ки, чунон ки.

Калима ва морфемаҳои беада

3. Дар таркиби бофтаҳои гуногуни забонӣ як гурӯҳи калимаҳо ва морфемаҳо адаи худро суҷ, гурӯҳи дигари онҳо онро гум мекунанд. Онҳо дар хурди калимаҳои заданок мунтаҳид шуда, як воҳиди як луҳти фонетикиро ба вучуд меоранд.

Калимаҳои зерин ада намегиранд.

- а) пешояндҳои аслии содда: аз, бар, бо, ба, бе, то, дар, аз
- б) пайвандакҳои паи ҳам: чи
- в) пайвандакҳои ҳудои: ё
- д) бандакҳои феълӣ: -ам, й-ем, -ед, -анд, хондам, хондӣ, хонданд
- г) бандакҷонишинҳо: -ам, -аст, -аш, -амон, -атон дӯстам, номааш, фармоншатон
- е) бандакҳои ҳабарӣ: хондаам, хондай хондасм
- ё) феълҳои ёридиҳандаи будан, шудан, намудан: ў дар пеши ман калон шуд. Он номаро дӯстам навишта буд.

ж) пасоянди –ро, –барин, боз, қитӣ//кати, хонаро, барф барин, дер боз, дӯстам қатӣ

з) ҳиссачоҳои никорӣ ва савоӣ: - чи, -а муаллимро мешиносад – а?

к) ҳиссачоҳои эмоционалии –дия, -да, е, ку -куя

л) пайвандаки тобеъкунанда: ки

Бандаки изофӣ: марди оқл аломати номуайянии –е, шахсе марде.

4. Хулоса. Омӯхтани зада дар ҳичоваи калима барои дуруст талаффуз кардани калимаҳо имконият медиҳад ва риторикаи забони модариро таҳмин менамояд. Бинобарон дуруст талаффуз кардани калимаҳо ва задани калимаҳо барои соҳиб забанҳо аҳамияти махсус дорад.

Савол ва супоришот

1. Хелҳои заданро номбар кунед?
2. Зада дар калимаҳои мустақилмаъно ва ғайримустақилмаъно.
3. Калимаҳои ки зада намегирад.
4. Аҳамияти омӯхтани зада.
5. Матнеро интиҳоб кунед ва задаи ҳичоҳоро гузоред

Адабиётҳо:

13. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
14. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
15. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I – Душанбе, 1973
4. Хаскашев Т.И. Фонетикаи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1989

Маърузаи 6

Имло (орфография), орфоэпия, хат

1. Имло (орфография аз калимаи юнонӣ гирифта шуда маънояш дуруст менависам мебошад) дар бораи навишти калимаҳо, якҷоя ва ба воситаи диффис навиштавни калимаҳо, дар бораи кӯчонидани ҷузъи калима аз як сатр ба сатри дигар, бо ҳарфи калон ва хурд навиштани номҳои идораҳо, муассисаҳо ва ғайра нишондод медиҳад. Ба муносибати аз алифбои

арабиасоси тоҷикӣ соли 1929 ба алифбои лотинӣ гузаштан аввалин имлои забони адабии тоҷик ба шакли китобча нашр гардид.

Соли 1939 масъалаи аз алифбои лотинӣ ба алифбои русиасос гузаштан ба майдон омад. Китобчае бо унвони «Орфографияи забони тоҷикӣ. Муҳимтарин қоидаҳо», ки аз тарафи КХМ Тоҷикистон тасдиқ шуда буд, августи соли 1940 аз нашр баромад.

Ин қоидаи имло камбудихои зиёде дошт.

Дар охири соли 1953 таҳрири нави «Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик» қабул шуд. Аз наشري қоидаҳои асосӣ бисёр вақт гузашт. Ҳукумати Тоҷикистон. Дар хусуси тақмили нормаҳои забони адабии тоҷик қарори махсус кард. Дар асоси ҳамин қарор комиссияи имло дар ҳайъати рафиқон Я.И. Калонтаров, А. Маниёзов, Н.Маъсумӣ, А.Мирзоев (китоби илмӣ) Б.Ниёзмухаммедов (раис) М.Шукуров, Р.Ғаффоров ва Р.Ҳошим ташкил кард. Лоихаи нави имло соли 1967 ба муҳокимаи умум гузошта шуд ва он соли 1972 аз тарафи ҳукумати Тоҷикистон. Тасдиқ карда шуд.

Аз қоидаҳои асосӣ (1972) дар алифбо ҳарфҳое мавҷуд буданд, ки ягон овози забони тоҷикиро ифода намекарданд: дуо вози комилан мустақил боя гон ҳарф ифода мегардад ва ғ.

Ҳукумат бо мақсади бо муҳокимаи умум омада сохтани лоихаи имло дар ҳайати олимон Т.Хаскашев (раис), Шукуров, М.Лутфуллоев, Б. Камолиддинов (аъзо) гурӯҳи корӣ созмон дод.

Комиссияи тадбиқи Қонуни забони назди ҳукумати ҷумҳурии Тоҷикистон ба муҳокимаи умум пешниҳод намуд ва мӯҳлати ин муҳокима то 20 августи соли 1996 давом кард.

«Имлои забони тоҷикӣ» соли 1999 аз нашр баромад, ки дар он сарфи назар кардан аз тарафҳои **ь ы щ ц** боз тартиби алифбо низ низ тағйир ёфтааст.

Имлое, ки ба истёмоли ҳарфҳои алифбо алоқаманд аст, дорои се принцип мебошад.

1. Принципи фонетикӣ аз он иборат аст, ки навиштан бо талаффуз мувофиқ кунонида мешавад, яъне чӣ тавре, ки калимаҳоро талаффуз кунем ҳамон тавр менависем: ягона, хона одам.

2. Принципи морфологӣ аз он иборат аст, ки дар ин ҷо таркиби морфологии калимаҳо ба ҳисоб гирифта мешавад: бандча (банча), каландча (каланча), фаъол (фаол), дастнавис (даснавис), эълон (элон).

Мувофиқи он принцип калимаҳо ва ҳиссаҳои морфологӣ на аз рӯи талаффузашон, балки мувофиқи сохти морфологӣ аз рӯи вазифа ва аз ҷиҳати маъно навишта мешаванд. Масалан, ҳиссаҳои бо, ба, бе, дар, бар аз рӯи вазифаи морфологӣ ва вазифаи синтаксисии худ дар як ҳолат аз калимаҳо ҷудо ва дар ҳолати дигар якҷоя навишта мешавад.

3. Принципи анъанавӣ-таърихӣ. Дар имло аз рӯи талаффуз ва қоидаи пешинаи таърихи навиштани калимаҳо принципи анъанавӣ-таърихӣ ном дорад. Дар ин принцип тарзи навишти пешинаи калима бо талаффузи имрӯзаи он мувофиқат намекунад, дуввум-дуюм, саввум-сеюм, хидмат-хизмат устоз-устод.

Дар забони тоҷикӣ ҳаммаи ин принципҳо мавқеи муайян доранд, аммо имлои забони ҳозираи тоҷик асосан бо принципҳои фонетикӣ ва морфологӣ таъямунада.

2. Орфоэпия (юнонӣ orthos дуруст ва epos нутқ, сухан) маҷмӯи қоидаҳои талаффузи адабии ягон забони миллиро гӯянд, ки ягонагии сохти овозии онро таъмин мекунад.

Қоидаҳои талаффузи забони адабӣ якҷоя бо нормаҳои лексикӣ-грамматикӣ, фонетикӣ, услубӣ, имлоӣ ва ғ. мубодилаи афкорро байни намоёндагонӣ шеваҳои мухталиф осонтар мекунад. Қоидаҳои талаффузи адабӣ дар асоси маводи фонетикӣ муқаррар мешавад. Агар фонетика ба талаффуз таъямунада карда системаи овози забонро тавсиф ва қонуниятҳои онро ошкор созад, орфоэпия натиҷаи тадқиқоти фонетикӣро истифода карда, қоидаҳои талаффузи адабро баён ва нормаҳои талаффузро пешниҳод мекунад. Аз ин рӯ орфоэпияро фонетикаи амалӣ ё нормативӣ метавон номид.

Орфоэпия категорияи таърихист. Вай баробари ташаккул ёфтани забони адабӣ ба миён меояд, вале нормаҳои он баъдтар пайваста ба пайдоиши шаклҳои гуногуни нутқи гуфтугӯӣ ва васеъшавии географияи забони адабӣ шакл гирифта, тадричан суфта ва дар байни чамъият мустаҳкам мешаванд. Асоси нормаҳои талаффузи адабии тоҷикӣ ҳанӯз дар асрҳои IX-X шакл гирифтааст. Одатан талаффузи дуруст лаҳҷае дониста мешавад, ки асоси забони адабӣ қарор ёфта бошад.

3. Хат-мачмӯи воситаҳои хатии ин ё он забон дар якҷоягӣ бо ҳарфҳо, қоидаҳои истемол ва пайваستшавии онҳо хат ном дорад. (графикакалимаи ҷунонӣ-хат, аломат гуфтан аст). Ба тарзи дигар дар зиндагӣ он нақш ва аломатҳои махсусеро, ки барои ифода қардани ягон мазмун ва мақсад хизмат мекунад, хат меноманд.

Хат воситаи сабти нутқ буда, ин ё он ҷузъи нутқро бо ёрии аломатҳои тасвифӣ ифода мекунад, барои аз як ҷо ба ҷои дигар фиристодан ва дар вақти муайян воқеъ шудани онро (сабрӣ қардан) имконият медиҳад, яъне ба воситаи хат замону макони вуқӯъи нутқ сабт мегардад. Барои рафъи нутқи овозӣ ва хат ба вучуд омадааст.

Пайдоиши хати ҳарфӣ-овозӣ (фонограмма) ба нимаи дуюми ҳазорсолаи 11 пеш аз мелод тааллуқ дорад.

Хати ҳарфӣ-овозӣ ба ду гурӯҳ чудо мешавад.

1. Хати консонантӣ-овозӣ, ки ҳарфҳои он асосан овозҳои ҳамсадо (в,г,д,ж) –ро ифода мекунад.
2. Хати вокалӣ, ки аломатҳои он ҳамсадою садонокро баробар нишон медиҳад: а, б, о, у, г, д.

Қадимтарин ёдгории хати финикӣ ба асрҳои XII-X пеш аз мелод тааллуқ дорад. Хати финикӣ қадимтарин хати овозӣ буда, танҳо ҳамсадохоро нишон медиҳад. Он бо як тартиби муайян ҷой гирифта, ҳар ҳарфаш ба худ ном дошт (алиф, бет, коф, мим, айн, нун) (расми 8 с.14).

Хати ҳарфӣ-овозӣ аз ибтидои ҳазорсолаи пеш аз мелод паҳн шудан гирифт, ки он асосан бо ду роҳ ҷараён ёфт:

1. Дар шарқ аз хати финикӣ хати оромӣ пайдо шуд, ки қариб аз он ҳамаи хатҳои ҳарфӣ-овозии қитъаи Осиёи сарчашма гирифтаанд.
2. Дар ғарб аз хати юнонӣ ба вучуд омад, ки асосан ҳамаи хатҳои аврупоӣ гардид.

Хати юнонӣ ба ду қисм чудо мешавад: ғарбӣ ва шарқӣ.

Аз хати юнонии ғарбӣ хатҳои этрусӣ, латинӣ, франсавӣ, немисӣ, англисӣ, италийӣ ва ғ. пайдо шудаанд.

Аз хати юнонии шарқӣ хатҳои контӣ, византиягӣ, арманӣ, гурузинӣ, славянӣ, русӣ (асри IX), булғорӣ, сербӣ ва ғ. ба вучуд омадаанд.

Забони тоҷикӣ чунин хатҳоро аз сар гузаронидааст: хати меҳӣ, хати авестой, суғдӣ, паҳлавӣ. Аз асри IX сар карда тоғ солҳои 1930 хати мо арабиасос буд. Аз соли 1930 то 1940 хати латинӣ, аз соли 1940 то имрӯз хати мо русиасос мебошад. Аммо хати забони ўзбекӣ латинӣ шуд, ки то соли 2010 тамоман ин хат ба забони ўзбекӣ чорӣ карда мешавад.

Хулоса. Омӯхтани имло, талаффуз (орфоэпия) хат (графика) барои ҳар як халқ аҳамияти муҳим дорад. Барои таҳмин намудани ягонагии имло ин қисматҳои забоншиносӣ бештар дар муносибатҳои ҳарӯза заруранд.

Саволҳо барои мустаҳкамсозӣ ва супоришот

- 1.Вазифаи асосии имлоро номбар кунед.
- 2.«Имлои забони тоҷикӣ» кай қабул шудааст ва чӣ гуна навиғариҳо дорад?
- 3.Имлои забони тоҷикӣ чанд принцип дорад?
- 4.Вазифаи асосии орфоэпия аз чӣ иборат аст?
- 5.Хат ва аҳамияти онро гӯед.
- 6.Кадам хатҳоро медонед.
7. Дар бораи соли нав як иншоӣ озод навесед.

Адабиётҳо:

- 1.Мачидов Х. Забони адабии муносири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
- 2.Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
- 3.Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, 1973

4. Хаскашев Т.И. Фонетикаи забони адабии тоҷик. - Душанбе, 1989

Маърузаи 7

Луғатшиносӣ (лексикология) як шохай забоншиносӣ.

Калима ва маънои он.

1. Луғатшиносӣ (лексикология аз калимаи юнонӣ гирифта шуда lexikcs – мансуб ба калима ва lsgcs -таълимот) як шохай забоншиносӣ буда, таркиби луғавии забонро меомӯзад. Лексикология бо семасиология (маъно), калимасозӣ, фарҳангшиносӣ, этимология ва услубшиносӣ алоқа дорад.

Калима ҳамчун воҳиди мустақили таркиби луғавии забон яке аз масъалаҳои маркази луғатшиносӣ мебошад.

Лексикологияи имрӯза бо мафҳуми категорияҳои ба ҳам алоқаманд таъриф мекунад. Ин категорияҳо: якмаъноӣ, сермаъноӣ, муродифот (синонимия) ва антонимия, маънои озод ва алоқамандии калимаҳо мебошад.

Луғатшиносӣ қонуниятҳои амалиёт ва таракқиёти таркиби луғавии забонро омӯхта, принсипҳои таъсифи услубии калимаҳо, нормаҳои истифодаи адабии калимаҳо, таносуби он ба забони гуфтугӯӣ, масъалаҳои истилоҳоти касбӣ, калимаҳои лаҳҷавӣ, архаистӣ, неологизмҳо, ба норма даровардани ибораҳои ба таркиби луғавӣ дохилшуда (воҳидҳои фразеологӣ) ва ғ-ро муайян мекунад. Омӯзиши истилоҳоти ҷамъиятӣ сиёсӣ, илмӣ ва техникаӣ як шӯъбаи махсуси луғатшиносӣ мебошад.

Калима мавзӯи 3 қисми забоншиносӣ мебошад. Луғатшиносӣ, фонетика ва грамматика ҳар як забон луғатшиносии ба худ хос дорад, ки он таркиби луғавии ҳамаи забонро меомӯзад. Луғатшиносӣ ба се қисм ҷудо мешавад:

1. Лексика –таркиби луғавии забон ва боигарии калимаҳои онро меомӯзад.
2. Семасиология – (калимаи юнонӣ буда, маъноаш нишондиҳӣ, ҷиҳати маъноии калимаҳоро меомӯзад).

3. Этимология (калимаи юнонӣ буда маънояш ҳақиқат, маънои асосии калима, логос –таълимот) як қисми луғатшиносӣ буда, таърихи пайдоиши калима ва сабабҳои ба вучуд омадани онро меомӯзад. Этимология ба маънои дигараш натиҷаи тадқиқот оид ба таънихи пайдоиши калима мебошад. Ба воситаи этимология (вачҳи тасмия) решаи ягонаи калимаро дар ягон оилаи забонҳо пайдо кардан муҳим аст. Масалан, калимаи «таппак», «тапидан», «тафта», «тафтон», «тафсон», «таб», «това» ва «топить»-и русӣ аз як решаанд.

Луғатшиносӣ асосан се навъ мебошад:

а) Луғатшиносии умумӣ, ки қонуниятҳои калима ва таркиби луғавии ҳамаи забонҳоро меомӯзад.

б) Луғатшиносии муқоисавӣ, ки таркиби луғавии забонҳои ба ҳам наздик (хеш) ё якҷанд забонро меомӯзад.

в) Луғатшиносии ин ё он забони алоҳида, ки дар навбати худ ба ду чудо мешавад:

1. Луғатшиносии таърихӣ, ки таърихи инкишофи таркиби луғавии забони алоҳидаро меомӯзад.

2. Луғатшиносии таснифӣ, ки калимаҳо ва таркиби луғавии ин ё он забони алоҳидаро меомӯзад. Калимаҳо аз ҷиҳати сохт ва маъно гуногун мешаванд. Баъзе калимаҳо дорои маъноянд: рафтан, омадан, кӯча, дарахт, дирӯз, ду се, кабуд.

Аммо дар забон калимаҳое низ ҳастанд, ки маънои мустақили лексикӣ надоранд: ба, бо, аз, то, ва, ки.

Маънои ҷунин калимаҳо дар алоҳитдагӣ равшан ҳис карда нашавад ҳам, вале дар таркиб ва ибора омада як навъ хусусияти маънои грамматикӣ пайдо мекунад: ба мактаб рафтан, аз донишгоҳ омадан, аз дарс омадан.

Маълум аст, ки морфология ва калимасозӣ ҳам бо калима сару кор дорад. Масалан, барои морфология калима воситаи омӯхтани сохти грамматикӣ ва қоидаву қонунияти забон аст, барои калимасозӣ бошад, калима воситаи луғатсозӣ, сохтани шаклҳои нав ба нави лексикӣ аст. Аммо барои

луғатшиносӣ калима воситаи омӯзиши таркиб луғавии забон мебошад. Барои мисол калимаи «мисгар»-ро мегирем.

1. Аз нуқтаи назари морфология калимаи «мисгар» исми шахс буда, дорои категорияҳои шавхсва шумора мебошад.

2. Аз нуқтаи назари калимасозӣ «мисгар» калимаи сохта аз исми «мис» ва пасчаспаки исмсози-гар иборат аст.

3. Дар луғатшиносӣ мисгар ба гурӯҳи калимаҳои ғайриҷор дохил шуда, умумииистеъмоли мебошад. Аз ҷиҳати баромад тоҷикӣ.

Луғатшиносӣ калимаҳоро аз якҷанд ҷиҳат меомӯзад. асбоби нишондод (схема).

Калимаҳои ин ё он забон мачмӯи калимаҳои алоҳида нест, балуи системаи муайяни ба ҳам алоқамандии калимаҳост. Аз ин рӯ, луғатшиносӣ ҳамчун илм калимаҳои ҷудогонаро не, балки системаи калимаҳои забонро меомӯзад.

Дар семасиология маънои калима, инкишофи тағйироти он, тобиши ҷилоҳои маъноӣ ва маъноҳои марбути калима омӯхта мешавад, ки он ба категорияҳои лексии сермаъноӣ (полисемия), омонимия, синонимия ва антонимия алоқаманд мебошад.

Таҷаккули таркиби луғавӣ, хусусияти неологизмӣ ва архаистии он яке аз масъалаҳои муҳими омӯзиши луғатшиносӣ ба шумор меравад. Дар луғатшиносӣ доираи дараҷаи истеъмоли ва хусусиятҳои услубии калима низ омӯхта мешавад.

Нутқи мо аз калимаҳо иборат аст. Забон гуфта мо пеш аз ҳама, калимаҳоро дар назар дорем, ки ба воситаи он одамон мубодилаи фикр меkunанд. Калима чун категорияи маънодори забон ба ҳамаи соҳаҳои илм алоқаманд аст.

М.Муҳаммадиев калимаро чунин таълиф кардааст: «овоз ва ё мачмӯи овозҳои ба ҳамдигар алоқаманд, ки маънои муайяни луғавӣ дошта, чун воҳидҳои лексии мустақил дар нутқ ва ҳат истеъмоли мешавад, калима мебошад». Масалан: чавон, об, нон, рафтани.

Олими рус Будагоев Р.А.Калимаро чунин таълиф кардааст:

«калима он воҳиди муҳими забон буда, ҳақиқати реалӣ, ҳаёти психикии инсонро инъикос мекунад, ки он аз тарафи коллективи одамон як хел фаҳмида мешавад ва онҳо аз ҷиҳати баромади таърихӣ ба ҳамдигар алоқаманд ва ба як забон суҳан меронанд». (Будагоев Р.А. история слов в истории общества, Москва, 1971 с. 16).

Ба назари аввал чунин менамояд, ки маъноӣ ҳар калимаро ба осонӣ муайян кардан муҳим аст Вале дар ҳақиқат ин кори басо мушкул аст. М: Маъноӣ калимаҳои карам, сафар-ро муайян кунед!

Маъноӣ калима, аз як тараф, ба проблемаи ҳуди калима, аз тарафи дигар, ба масъалаи муносибати байни забон ва тафаккур вобастагӣ дорад.

Калима бо воситаи овозҳо маъноро ифода мекунад. Ҳар як калимаи мустақил вобаста ба маъноӣ ифодакардаи худ конкрет ва абстракт мешавад.

Ҳамин тавр, дар тафаккури инсон равшан акс ёфтани предмет, воқеаю ҳодисаҳо ва ё муносибати байни онҳо маъноӣ калима ном дорад.

Маъноӣ калима на танҳо ба як предмет ва ҳодисаи маълум, балки нисбат ба предмети номбар мекардаи он умумӣ мебошад. Дар ҳангоми омӯхтани калима ба он аз ду ҷиҳат бояд муносибат кард: аз рӯи хусусияти фонетикӣ-грамматикӣ; ва аз рӯи хусусияти луғавӣ-маъноӣ он.

Он алоқаю муносибатҳои байни мачмӯи авозҳо ва мафҳуми предметҳо, ҳодисаҳо, ҳислату хусусиятҳо, вазъияту ҳолатҳо ва ғайра, ки одамон муайян кардаанд, маъноӣ луғавии калима ҳисоб меёбад: китоб-як ашё хониш, гӯсфанд-яке аз ҳайвоноти хонагӣ, рафтан-номи амал ва ғ. Ҳамаи онҳо маъноҳои луғавии ин калимаҳо ба шумор мераванд.

Ҳосияти морфологӣ ва синтаксисии калимаҳо маъноӣ грамматикии калимаҳо ҳисоб мешавад: гӯсфанд-исм, исми чинс, ғайри шахс, конкрет, шаклан танҳо, аз ҷиҳати сохт исми содда ва дар заминаи он пайдо мешавад. Баробари тағйир ёфтани мафҳум, ки бо калима ифода карда мешавад, маъноӣ ҳуди калима низ дигар мешавад: маъноӣ ҳақиқии калимаро танҳо дар матн

(матн чист?) муайян кардан мумкин аст: калимаи ғалтидан ба маъноҳои гуногун истеъмол шуданаш мумкин аст:

1. Салим аз болои дарахт афтид.
2. Салим аз имтиҳони давлати афтид

Чихати маъноии калимаҳоро ба таърихи ҳамон халқ вобаста намуда тадқиқ намудани ягона роҳи дуруст аст.

3. Мафҳуми чунин шакли фикрест, ки вай нишонаҳои муҳим ва асосии предметҳо ва ҳодисаҳои олами моддиро инъикос менамояд.

Мафҳум ҳамчун шакли олии фикр нишонаҳои муҳими як предмет ва ё нишонаҳои муҳим ва умумии як гурӯҳ предметҳо, чизҳоро инъикос мекунад. Мафҳум дар бораи предмет чунин фикрест, ки ба воситаи он монандӣ ва фарқияти предмети дар он мафҳум инъикос гардида аз дигар ашёҳо фаҳмида мешавад. Чӣ навъе ки байни фикр ва забон алоқа мавҷуд аст, дар байни мафҳум ва калима ҳам алоқаи мустақкам вучуд дорад. Калима шакли бнруни мафҳум, мафҳум бошад, мазмуни маънои ботинии калима ва истилоҳотро ташкил медиҳад: бо ёрии калимаи «морфология» мо мафҳумро дар бораи як қисми илми забоншиносӣ, ки шаклҳои гуногуни калимаҳоро меомӯзад, истифода менамоем.

Мафҳум на фақат бо ёрии калима, балки бо воситаи ду-се, ё якчанд калимаҳо ҳам ифода карда мешавад: Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи Алишер Навоӣ.

Дар байни мафҳум ва калима алоқаи чудошаванда мавҷуд аст, дар айни замон мафҳум ва калима айнан як чиз нест. Дар байни онҳо фарқи қуллаи мавҷуд аст.

Калима воситаест, ки бо ёрии он мафҳум ифода карда мешавад. ифода кардани мафҳум яке аз вазифаҳои калима аст. Лекин ҳамаи калимаҳо мафҳумро ифода карда наметавонанд. Масалан: э, о, а, эҳ, оҳ, воҳ, баҳ ва ғ. калима шуда метавонанд, аммо онҳо мафҳумро ифода намеkunанд. Нидоҳо бо мафҳум алоқаманд нестанд. Чонишинҳои шахсӣ аз қабилӣ ман, ту, вай низ ба мафҳум алоқаманд нестанд. Балки ба ҷои мафҳум омада, ба мафҳум ишора

мекунанд. Калимаҳои ёридиҳанда ва ғайримустақилмаъно низ мафҳумро ифода намекунанд.

Исмҳои хос танҳо ифодакунандаи ном буда, ҳеҷ гуна мафҳумро ифода намекунанд.

Табар-асбоб, Табар-ном.

Фарқи мафҳум ва калима дар он аст, ки на фақат дар забонҳои гуногун, ҳатто дар доираи як забон баъзан як мафҳум ба воситаи калимаҳои шаклашон гуногун ифода карда мешаванд: олам, коинот, дунё, ҷаҳон.

Баъзан бо ёрии калимаҳои шаклан яхела маҳумҳои гуногун (омонимҳо)-ро ифода меёбанд.

1. Бар-боло, баланд. 11. Бар-бор, мева, самар.

111. бар-оғӯш, бағал, паҳлӯ. IV. Ба- васеӣ, паҳноӣ. V. Бар-хушкӣ, замин, қитъа.

Ҳамин тариқ, байни мафҳум ва калима алоқаи мустақкам мавҷуд буда, дар айни замон дар байни фарқи кулӣ ҳам ҳаст.

Хулоса. Луғатшиносӣ яке аз бобҳои махсуси забоншиносӣ буда он дар забони адабии ҳозираи тоҷик мавқеи муайянро ишғол мекунад. Калима яке аз воҳидҳои асосии забон буда, то имрӯз оиди ин мавзӯ дар забоншиносӣ асарҳои зиёде офарида шуда аст, Ки дар онҳо хусусиятҳои калима нишон дода мешавад.

Саволҳо барои мустақкамсозӣ

1. Луғатшиносӣ (лексикология) чиро меомӯзад?
2. Қисматҳои луғатшиносиро номбар кунед.
3. Луғатшиносӣ (лексикология) чанд хел мешаванд?
4. Калима чист? онро таъриф намоед.
5. Маънои калимаро таъриф намоед.
6. Байни мафҳум ва калима чӣ гуна фарқ дида мешавад?
7. Аз осори адабиёти классикӣ мисолҳо нависед ва маънои асли ва мажози калимаҳоро муайян намоед.

Адабиётҳо:

1. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 1973
4. Д.Ҳомидов. Сарнавишти вожаҳо. –Душанбе, 2008.

Маърузаи 8

Таркиби луғавӣ ва фонди асосии луғавӣ.

Фонди асосии забони адабии ҳозираи тоҷик.

1.Лексикаи забони тоҷикӣ дар просесси тараққиёти таърихӣ ҳудуди халқи тоҷик инкишоф ёфта, бой гардидааст.

Таркиби луғавии забон, Ки ба тағйирёбӣ бештар мӯи ласт, дар ҳолати тағйирёбии қариб доимӣ мебошад. Афзоиши пай дар пай саноат ва хоҷагии кишлоқ, савдо ва таранспорт, техника ва илм дар забон бо калима ва ибораҳои нави барои кори ин соҳаҳо зарурбуда такмил додани луғаташро талаб мекунад. Забон ҳам эҳтиёҷотро бевосита инъикос намуда, таркиби луғавиашро бо калимаҳои нав пурра мекунад, сохти грамматикӣ худро такмил медиҳад.

Ҳамин тавр, дар баробари тағйирёбии тарзи зиндагии халқи тоҷик, қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии он, инкишофи маданият, илм, санъат ва ғайра луғати он ҳам дигаргун шудааст: дар натиҷаи барҳам хӯрдани як қатор предметҳо мафҳумҳои онҳоро ифодакунанда низ барҳам хӯрда, ба ҷои он предметҳои нав ва мувофиқи ин мафҳумҳои нави он предметҳоро ифода мекардагӣ низ ба вуҷуд омадаанд. Зеро забон, Ки бо тамоми соҳаҳои фаъолияти меҳнатии инсон бе истисно алоқадор аст, бо амалиёти истеҳсолии он низ бевосита алоқаманд мебошад.

Вале ҳамаи системаи луғавии забон ба ин гунна тағйирот баробар ва як хел дучор намешавад: фонди асосии луғавии забон назар ба таркиби луғавии он хеле суस्त тағйир меёбад.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ғайр аз фонди асосии луғавии он, чунин калимаҳое ҳам ҳастанд, ки маҳсули давраҳои гуногуни таърихро ташкил медиҳанд. Дар қатори онҳо як гурӯҳ калимаҳое низ мавҷуданд, ки дар натиҷаи дар давраҳои гуногуни таърихӣ бо халқҳое дигар алоқаю муносибатҳои тичоратӣ, истеҳсолӣ, маданӣ қардани халқи тоҷик ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло таркиби луғавии забонамонро ба гурӯҳҳои калимаҳои Аслан тоҷикӣ ва калимаҳои иқтибосӣ чудо қардан мумкин аст.

Пеш аз он ки таркиби луғавии забони тоҷикиро аз ин нуқтаи назар дида бароем, лозим аст, ки бо хусусиятҳои асосии фонди асосии луғавии ва таркиби луғавии забон шиносои шавем.

Фонди асосии луғавӣ муҳимтарин қисми таркиби луғавии забон, ҳахираи калимаистеҳсолкунии он ҳисоб ёфта, тамоми калимаҳои решагиро дарбар мегирад.

Фонди асосии луғавӣ категорияи таърихӣ нисбатан устувор, вале инкишофёбанда мебошад. Дар таркиби луғавии забон чизе аз ҳамаи калимаҳои решагӣ низ ба сифати ядрои он диҳиланд. Вай аз таркиби луғавии забон дида маҳдудтар аст, Ваде муддати дароз. Дар давоми асрҳо умр мебинанд ва ба забон барои ба вуҷуд омадани калимаҳои нав замина мешавад.

Фонди асосии луғавии забони тоҷикӣ якхела набуда, дар таркиби он ғайр аз калимаҳои Аслан тоҷикӣ як қатор калимаҳои иқтибосӣ (масалан, арабӣ, ўзбекӣ, русӣ) низ мавҷуданд, ки дар забони тоҷикӣ ҷойгир шуданд ва калимаи иқтибосӣ будани онҳо ба ҳеҷ қас маълум намебошад. Масалан, калимаи мактаб, китоб, адабиёт, санъат, шоир, маданият ва монанди инҳо (арабӣ), қошиқ, қишлоқ, қаймоқ ва дигарҳо (ўзбекӣ), пальто, костюм, макарон, катлет, командир, радио, телевизор, шинель ва ғайра (русӣ-интернационалӣ).

2. Ҳамин тавр, ба фонди асосии луғавӣ чунин калимаҳо дохил мешавад:

1. Пеш аз ҳама калимаҳ-номҳои предметҳо, аломатҳо, процессҳои амал ва ғайра, ки ба онҳо ҳаёт гузаронидани инсоният номумкин аст. Ба монанди

об, замин, ҳаво, кӯҳ, дарахт, одам, гарм, хунук, рафтан, омадан, хӯрдан, нӯшидан, фуруҳтан, харидан ва дигарҳо.

2. Номҳои воқеа ва ҳодисаҳои табиат: барои, барф, сел, гармӣ, хунукӣ, раъду барк ва монанди инҳо.

3. Терминҳои олоту аслиҳои меҳнат: корд, ДОС, табар, сӯзан, ханчар, камон, теша, бел, каланд...

4. Номҳои предметҳои хӯрокворӣ: чав, гандум, шолӣ, зағир, мош, орд, чуворӣ, пиёз, шалғам, равған, биринҷ, лаблабу, нон, Ош, таом, палав, чурғот, шир, чой, гӯшт, хамир, намак, асал, қанд, шакар, ҳалво, мавиз, себ, нок...

5. Калимаҳои оид ба процессии меҳнат: бофтан, дӯхтан, шустан, Буридан, пухтан, сохтан, навиштан, хондан...

6. Номҳои паррандагон ва ҳайвонон: гов, гӯсалон, буз, асп, Шер, хирс, гург, рӯбоҳ, фил, мурғ, хурӯс, саъва, тўтӣ, булбул, ғоз, зоғ, уқоб...

7. Номҳои узвҳои тамои одам: сар, (калла), даст, пой, Панча, кифт, гардан, гулӯ, бинӣ, даҳон, лаб, рӯй, пешона, чашм, гӯш...

8. Номҳои аъзои оила ва ҳешу табор: падар, модар, Писар, худар, фарзанд, набера, бародар, хоҳар, зан, шавҳар, холла, амма, амак, тағо, арӯс, домод...

9. Номҳои истиқоматгоҳҳо: қисмҳои алоҳида онҳо, анчому асбоби рӯзгор: ҳавлӣ, хона, джар, Тереза, девор, бом, табак, лаълӣ, коса, пиёла, қошук, кафгир, кафлес, дег...

10. Номҳои дарахтон: бед, зардолу, тут, чинор, арча, сафедор...

11. Калимаҳои ифодакунандаи аломату сифат, хислату хусусияти предметҳо, ҳодисаҳо ва ғайра: зард, кабуд, гарм, хунук, шӯр, турш, талх, ором, суи, тез, сабук, зирак, хушӯр, сер, гурустна, ташна. Тоза, ифлос...

12. Як қатор шумораҳо (як, ду, даҳ, бист), ҷонишинҳо (ман, ту вай шумо, кӣ? чӣ?...), калимаҳои ёридиҳанда (ба, аз, дар, то, ва, ҳам, ки зеро, оё, магар, ҳатто...), ки бе онҳо системаи пурраи забонӣ вучуд дошта наметавонад ва талаботи бо ҳам муносибаткунии тоҷикзабонро комила қаноат кунонидан номумкин аст.

13. Калимаҳои фонди асосии луғавӣ бо як қатор аломатҳои муҳиму характерноки худ аз якдигар калимаҳои таркиби луғавии забон фарк мекунанд, ки он аломатҳои аз инҳо иборатанд:

1. Онҳо характери умимихалқӣ ва умумиистеъмолий доранд.

2. Онҳо хеле устувор Буда, дар системаи забон муддати дуру дароз умр мебинанд ва дар ҳаёт муҳимтарин мафҳумҳоро ифода мекунанд.

3. Аксарияти онҳо сермаъно Буда, дар нутқ барои ифодаи маъноҳои гуногун хизмат мекунанд.

4. Онҳо (асоситарин) захираи калимасозӣ ҳисоб меёбанд, ки аз ҳар кадомашон бо ёрии аффиксҳо як қатор калимаҳои нав сохтан мумкин аст. Масалан: дон (дониш, доно, донишманд, донишмандӣ, доништан, донной, нодон, нодонӣ, бедониш, медонад, медонистд...), ақл (беақл, боақл, ақлнок, ҳуақл...) ва монанди инҳо.

5. Аксарияти онҳо хусусияти ба таркиби ибораҳои устувор дохилшавандагӣ доранд, яъне бо дигар калимаҳо алқаманд шуда, ибораҳои фразеологӣ месозанд: боду ҳаво, ақлу хуш, фикру хаёл, талху тунд, дегу табак, хешу табор...

6. Онҳо барои номгӯи предметҳо, ҳодисаҳо, ҳислату аломатҳо ва ғайра, ки зарурияти ҳаётӣ доанд, хизмат мекунанд.

Бо вучуди устувории худ, фонди асосии луғавӣ низ бо мурури замон тағйир меёбад ва торафт бойтар мегардад. Тағйирёбии фонди асосии луғавӣ бо ду роҳ, яъне мувофиқати дух ел конуният рӯй медиҳад: аввало, дар натиҷаи барҳам хӯрдани предметҳо, аломатҳо ва ғайра номҳо-калимаҳо он мафҳумҳоро ифода мекардагӣ низ аз истеъмол монда гумм шуда мераванд: дуюм ин, ки баъзе калимаҳо аз фонди асосии луғавӣ ба таркиби луғавии забон мегузаранд.

Пуррашавӣ ва бой гардидани фонди асосии луғавӣ низ бо ду роҳ рӯй медиҳад: аз як тараф, дар натиҷаи тараққиёти иқтисодиёт, Фан, техника, маданият ва ғайра калимаҳои нав ба вучуд оянд, аз тарафи дигар, як қатор

калимаҳо оҳиста-оҳиста аз таркиби луғавии забон ба фони асосии он мегузаранд.

Маълум, ки тамоми калимаҳо, ҳамаи захираи луғавии ин ё он забон (бо якҷоягии фонди асосии он) таркиби луғавии ҳамон забонро ташкил медиҳанд.

Таркиби луғавӣ ҳар қадар бойтар ва ҳарҷонибатар бошад, забон ҳам ҳамон қадар бойтар ва мутаракқитар мегардад.

Агар фонди асосии луғавӣ, бо вучуди тағйир ва инкишофёбиаш хеле пойдор бошад, таркиби луғавии забон мунтазам ва низбаттан тез дигаргун шуда меистад, ки ин ба таракқиёти ҷамъияти инсонӣ вобаста мебошад.

Ҳамин тавр, таркиби луғавӣ назар ба фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикаи забон хеле тез инкишоф меёбад, зеро ҳар як ҳодисаи дар ҳаёти инсоният рӯй медидагӣ пеш аз ҳама дар таркиби луғавӣ акс мешаванд.

3. Таркиби луғавӣ чунин гурӯҳҳои асосии калимаҳоро дар бар мегирад, ки онҳо ба фонди асосии луғавӣ дохил намешаванд:

1. Калимаҳои навро, ки аввал доираи хеле маҳдуди истеъмоли дошта, бадҳо ба забони умумихалқӣ дохил мешаванд. Агар предметҳо, ҳодисаҳо ва мафҳумҳои ин калимаҳо ифода мекардагӣ дар ҳаёти ҷамъияти торафт аҳамияти муҳим пайдо мекардагӣ дар ҳаёти ҷамъияти торафт аҳамияти муҳим пайдо карда, мустаҳкам шаванд, он гоҳ ин калимаҳо низ рафта-рафта ба фонди асосии луғавӣ дохил шуда мераванд.

Чунончӣ: мушаки фалакпаймо, тиллои сафед...

2. Калимаҳое, ки бинобар хеле кам истеъмол шуданашон аз забон афтида монда бошанд ҳам вале барои доираи васеи одамон маълуманд: баққол, баққоли, аттор, атторӣ, маддох.

3. Калимаҳои шевагӣ, ки дар асарҳои бадеӣ дар нутқи персонажҳо истифода мешаванд: Саломат бошед, дигар ба ҳеч кас ҷурукӣ накунад (Р.Чалил, «Шӯроб», саҳ. 180)... онҳо пойгард ба тарафи заминкан шитофтанд (Ҳамон ҷо. саҳ. 98).

4. Терминҳои илмӣ ва техники: самолёт, лётчик, бульдозер, верталёт, телевизор, экскаватор ва монанди инҳо.

5. Жаргонҳои синфӣ. Чунончӣ, калимаҳои пирам ва таксир дар ҷумлаҳои поён:

Ман «пирам»-ро аз ин зиёда дурӯғгӯ кардан нахоста:

- Хуб, таксир, схани шуморо аввал нафаҳмида Бударм-гӯён ба роҳи худ рафтани шударм (С.Айнӣ, «Асарҳои мунтахаб», сах. 262).

6. Калимаҳое, ки обу ранги бадеӣ доранд: падарҷон, падаракам, падарҷонакам, модаракам ва монанди инҳо.

Маълум, ки асоси ҳар як забонро фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ он ташкил медиҳад, бинобар ин бе онҳо забон нафақат инкишоф ёфта наметавонад, балки вучуд доштани он ҳам номумкин аст.

Хислати фарқкунандаи таркиби луғавӣ аз ноустуворӣ ва калавандагии он иборат аст, зеро вай дар ҳолати тағйирёбии қариб доимӣ мебошад.

Ғарҷанд таркиби луғавӣ ва фонди асосии луғавӣ забон аз ҳамдигар аз рӯи моҳият ва аломатҳояшон фарқ кунанд ҳам, вале онҳо аз якдигар тамоман қанда шуда ҳисоб карда намешаванд. Онҳо бо ҳам алоқаю муносибатҳои зич доранд ва ба якдигар таъсир мекунанд, ки ин ҳодиса пеш аз ҳама дар гузаштани калимаҳо аз фонди асосии луғавӣ ба таркиби луғавӣ ва, баръакс, аз таркиби луғавӣ ба фонди асосии луғавӣ ифода меёбад.

Баъзе калимаҳо дар як давраи муайян ба фонди асосии луғавӣ тааллуқ дошта бошанд, дар давраи дигар ба таркиби луғавӣ мегузаранд ва баръакс. Масалан, калимаҳои поезд, паднус (аслан «паднос»), стол, стул, почта, телефон, матбаа, мафкура, қошук ва монанди инҳо, ки дар давраҳои муайян аз забонҳои русӣ, арабӣ ва ўзбекӣ ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд, якбора ба фонди асосии луғавӣ мансуб нашуда, балки аввалҳо неологизмҳо ҳисоб ёфта, бо мурури замон аз таркиби луғавӣ ба фонди асосии луғавӣ гузаштаанд. Ҳоло аз онҳо як қатор калимаҳои нав сохта шудаанд: столча, столсоз, столмонанд, стулча. Стулфурӯш, почтачӣ, почтальон, телефонистка,

телефондор, телефоннок, матбуот, матбуотӣ, матбаатчӣ, мафкурӣ, мафкурачӣ, мафкурачиён, қошукча, чойқошиқ ва ғайра.

Ҳамин тавр, ин гунна муносибати байни фонди асосии луғавӣ ва таркиби луғавӣ нишон медиҳад, ки ҳодисаҳои забонӣ то чӣ андоза бо ҳамдигар зич алоқаманданд.

Саволҳо барои мустаҳкамсозӣ ва супоришот.

1. Таркиби луғавии забон чист?
2. Тағйирёбии таркиби луғавии забонро бо мисолҳо фаҳмонед.
3. Фонди луғавии забон чист?
4. Муносибати фонди асосӣ ва таркиби луғавии забонро бо мисолҳо фаҳмонед?
5. Дираи фонди асосиро бо мисолҳо фаҳмонед?

Адабиётҳо:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе 1973.
2. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва, 1969.
5. С.Айни. Луғати нимтафсилии забони адабии тоҷик. Куллият. Ҷ. 12. – Душанбе 1976

Маърузаи 9

Омонимҳо, синонимҳо (муродифҳо) ва антонимҳо

ҲАРИТАҲОИ ТЕХНОЛОГИИ МАШҒУЛОТИ ХОНИШ

Қалимаҳои ҳамоҳанге, ки талаффузашон якхела буда, маъноҳои ҷудоғонаро ифода меkunанд **омоним** ном дорад.

Қалимаи омоним аз қалимаи юнонӣ ὁμοῖος –якхела ва σημα –ном гирифта шудааст, ки он ду қалимаи ҳамоҳанги гуногунмаъноро ифода менамояд: хома-қалам, хома тӯдаи рег.

Нишаста бар сад фикр дар хомае,

Гирифта дар ангушти худ хомае.

Калимаҳои омонимӣ дар забон бо роҳҳои зерин пайдо мешаванд: 1. Бо сабабҳои гуногуни таърихӣ аз ҷиҳати талаффуз тасодуфан ҳамовоз шудани калимаҳои аслии тоҷикӣ: калимаи «шаст» ва «шона» дар байтҳои зерин омониманд:

Соли шаст ин қадар ба шаст омад,
Ба фатҳу зафар муборак дӯст.

Ансорӣ

Тори мўятро чудо машшота гар аз шона кард,
Дасти он машшота мебояд чудо аз шона кард.

Хусрави Дехлавӣ

Домони ту, эй бути ситамгар,
Сар медиҳаму намениҳам сар
Қади баланди туро то ба бар наменирам,
Дарахти кому муродам бар наменояд

Ҳофиз

Фарқ аст миёни он, ки ёрат дар бар,
Бо он ки ду чашми интизораш бар дар.

1. Калимаҳои иқтибосӣ бо калимаҳои тоҷикӣ ҳамовоз шуда
маъноҳои ҷудогонаеро ифода мекунанд:

Калимаҳои юнонӣ пул (нақдина) бо калимаи тоҷикии пул (кўпрук)
омоним аст:

Бар 1 бор мева, самар
Ҳар дил аз нола баҳори асаре меҳаҳад,
Решгирони ҳар тухм баре меҳаҳад.

Бедил

Бар 11 барра. хушки, замин, қитъа.
Баъд аз паймудани мароҳили бару баҳр... атрофи Сарандеб бар вай
зоҳир шуд. Анвори суҳайлӣ.

Ёки ток –токи электрик, барк, ток –токи ангур
Бар-русӣ-ресторани хурд.

2. бо роҳи дуршавии яке аз калимаҳои сермаъно омонимҳо ба вучуд меоянд. Калимаи **най** дар асоси дур шудани маъноҳояш омоним шудааст.

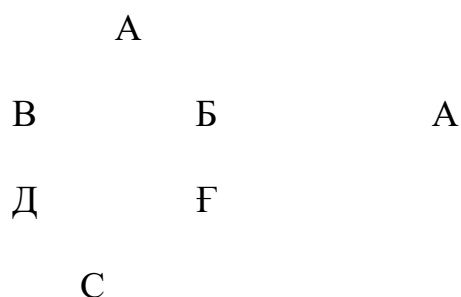
Гар нумуди нолаи найро самар,
Най чаҳонро пур накардӣ аз шакар.

Румӣ

Бародар, ки дар банди хеш аст,
На бародар асту на хеш аст.

Ҳилолӣ

Байни калимаҳои сермаъно ва омонимҳо фарқи бузург дида мешавад. Калимаҳои сермаъно аз як маънои асли сар мезанад, ки онро дар нақша чунин нишон додан мумкин аст:

Ҳамаи маъноҳои калимаи сермаъно дар атрофи маънои асли давр мезананд ва ба ҳам алоқаманданд.

Ғайр аз ин дар забон ҳодисаҳои ба омоним монанд дида мешаванд, ки онҳо моофонҳо, омографҳо мебошанд. Дар омофонҳо ва навишти калимаҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

Пас аз садоки «ў» ҳамсадои «б» чун «п» талаффуз мешавад:

Тўб (ҳаппак): туб –нави яроқ.

Баъд –бад, шеър –шер, даъво –даво, шўъла –шўла

Хели дигари ба омонимҳо монандё омонимҳои грамматикӣ оморформҳо мебошанд. Ҳамоҳангии калимаҳои гуногунмаъно ба қонуниятҳои фонетикӣ забон вобаста нест, балки ба дигаргунии шакли грамматикии як калима алоқаманд аст:

Гуфтам: давои дарди диламро хате навис,

Гуфто: давот чун бинвисам, давот нест.

Камол

Мо ҳазор нест ба бозор сивол манту,

Гушна мондӣ, агар имрӯз ба чои ман ту.

Савдо

Ба ҳам монандшавии қиёфаи овозии шаклҳои грамматикии калимаҳои ҳиссаҳои мухталифи нутқ ва ё калимаҳои доираи як ҳиссаи нутқ омоформа намешаванд.

каф – паҳнои панча; каф – кафидан

чӯй – наҳри хурд, чӯй – чустӣ

Омофонҳо. Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои чудогонаи калимаҳо дар мавқеи муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меорад.

Нуфуз – нуфус, қарз – қарс

Моографҳо. Ба моографҳо чунин калимаҳо дохил машаванд, ки аз ҷиҳати навишту имло ба ҳам пурра монанд буда, вале бо ягон усули талаффузиашон аз ҳам фарқ мекунанд, чарон, гарон.

Чаро-поидан, Чаро -барои чӣ

Кардам талабат ду уштур коҳ,

Аз солҳои олиҷоҳ қач қард нигоҳ.

Гар аз ту сананд бар осмон мебурдам,

Аз қоҳқашон меборид қоҳ, меғуфт ма қоҳ.

Ачзӣ.

Як бор бигуфтама, ки себ ор ба ман,

Аз боғи латофат ду себ ор ба ман.

Се бор гирифтама, наоварди себ,

Эй ваъда ҳилоф қарди се бор ба ман.

Дутор=ду тор, инсон=ин сон.

Ҳодисаи дигари ба омонимҳо монанд омограф ном дорад, ки як хел навишта шавад ҳам аз ҷиҳати зада фарқ мекунад.

Сўзон- феъли фармоиш

Сўзон- чои гарм

Чаро

Чаро наояд охуи симини ман,

Ки бар чашм кардамаш чой чаро.

Ғаззоӣ

Паронимҳо калимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати талаффуз ба ҳам наздик буда маънои луғавии гуногун доранд.

Нукта -сухан, нукта -аломати китобӣ, нуфуз –таъсир, даҳлат, нуфус-аҳолӣ, халқ, фароғ-оромӣ, фарох- васеъ, мавҳум-номаълум, мафҳум –аниқ, равшан, сабр- тоқат, савр –номи шох, ғакр-= камбағал, фарқ –ташхис.

Паронимҳо бо оминимҳо умумият надорад.

Муродифҳо (синоним аз калимаи ҷунонӣ гирифта шуда маъноаш ҳамном мебошад) ҷунин калимаҳоеанд, ки аз ҷиҳати талаффузу шакл ва таркиби овозиашон ҳарҳела буда, вале барои ифода як маъно ё маъноҳои ба ҳам наздик кор фармуда мешаванд:

М: меҳр -муҳаббат, ишқ; инсон -шаҳс, кас

Синонимҳо дар забон асосан бо се роҳ ба вучуд меоянд:

1. Яке аз манбаъҳои асосии ба вучуд омадани муродифҳо бо усулҳои гуногуни калимасозӣ инкишоф ёфта ва боӣ гардидани таркиби луғавии забон мебошад. Доно, зирак, мард, мардӣ, мардона, далерӣ, нотарсӣ, шучоатнокӣ, часурӣ ва ғ.

2. Манбаи дуҷуми ба вучуд омадани муродифҳо калимаҳои шевагӣ ва забони адабӣ мебошад. Қанот-бол, кўпрук-пул, ғурӯ бурдан-хўрдан, танбал-гарданғафс.

Ғайр аз ин вулгаризм, эвфимизмҳо ва ҳодисаҳои табу низ ба ҳамин ғурӯ тааллуқ дорад.

3. Манбаи сеюми пайдоиши синонимҳо аз забонҳои дигар гирифта шудани калимаҳо мебошанд, яке аз калимаҳои хурдӣ ва иқтибосӣ муродиф мешаванд: дил-қалб, камбағал-қашшоқ, омӯзгор-муаллим, деҳа-қишлоқ, мавод-масолех.

Ҳаммаи ҳиссаҳои нутқ муродифи худро доранд. Ҳар як муродиф мавқеъ ва ҷои кор фармудашавии худро дорад: калон, бузург, азим, кабир.

Мафҳуми антоним ба ҷиҳати маъноӣ калимаҳо вобаста аст.

Калимаҳои антонимшаванда аз ҷиҳати маъно муқобили ҳамдигаранд. Маъноӣ антонимӣ дар адабиётшиносӣ бо истилоҳи тазод ифода мегардад, аммо тазод ва антоним дар баробари доро будан бо баъзе ҷиҳатҳои умумӣ фарқи зиёде низ доранд.

Антоним мафҳуми лексикӣ дорад ва бинобар ин дар забон танҳо ба воситаи калимаҳои зидмаъно ифода мегардад, аммо дар тазод дар ҷараёни муҳокима бо ёрии калимаҳои антонимӣ ҳам ифода нашуданашон ҳам мумкин аст.

Лайли дами субҳ пеш мебурд,
Мачнун ҷу ҷароғ пеш мемурд.
Лайли сари зулф шона мекард,
Мачнун дури ашк дона мекард.

Низоми Ғанҷавӣ

Ҷу дилдиҳии ҷиғар шунидам,
Дил дӯхтаму ҷиғар даридам.

Деҳотӣ

Дар забони тоҷикӣ антонимҳо аксар барои инкор ва тасдиқи сифати предмет ба кор бурда мешавад ва аз ин ҷост ки аз ҳиссаҳои нутқ аксар сифатҳо ҷун антоним меоянд.

Калимаҳои антонимшаванда аз ҷиҳати сарчашмаи луғавӣ худ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд.

1. Калимаҳое антоним шуда меоянд, ки баромади луғавиашон гуногун аст, яъне аз решаҳои гуногун сохта шудаанд: дӯст-душман, шаб-рӯз

Аз ин рӯ карда хурсандӣ тамоми дӯстон имрӯз,

Ба хоҳи ғам фитода хоинону душманон имрӯз

Дехотӣ

2. Баъзан шаклҳои гуногуни як калима нисбат ба якдигар антоним шуда меояд. дар ин ҳолат вазифаи ҳиссаҳои калимасоз-пешвандҳо калон аст.

Набошад орзуе хуб хуштар бар дунё,

Ба ғайри бино дидан барои нобино.

Боқувват-беқувват, доно-нодон, бармаҳал-бемаҳал.

Антоним аз категорияҳои лексикӣ бо муродифҳо алоқаманд мебошад.

Гурӯҳи калимаҳои антонимӣ дар навбати худ силсилари калимаҳои муродифиро ташкил медиҳанд.

Ғам андӯх ғусса шодӣ хурсандӣ

Дард алам қадар хурраи сурур

Ҳузн мусибат шодмонӣ мамнунӣ

Кулфат хирмон

Дар як ҳолат як гурӯҳи антонимҳо ташкил медиҳанд, дар ҳолати дигар онҳо ду силсилаи калимаҳои муродифӣ шуда меоянд.

Дар таркиби як ҷумла истеъмол шудани антоним ва муродифот боиси равшан ва таъсирбахш ифода ёфтани фикр аст.

Сурур ба ғам, сур ба мотам бадал ёфт. С.Айнӣ

Бе ишқи ту дар дилам чи буду чи набуд?

Ранҷу ғаму шодию шараф буду набуд.

Ҳ.Юсуфӣ

Антонимҳо дар шакли ҷуфт низ серистеъмоланд. Миқдори ин гуна антонимҳо, ки дар онҳо ҷузъҳои таркиби ибора нисбат ба дигар хусусияти антонимӣ доранд, хеле зиёданд ва ин яке аз шароитҳои асосии антоним шудани калимаҳо мебошад.

Хурду калон, каму беш, омаду рафт, зеру забар, гарму хунук, дуру наздик ... Дар пайвастанӣ антонимҳои чуфт, ки аз ҷиҳати шакл ба ибораҳои наздиканд, пайвандҳои -у -ю (ву) вазифаи калон доранд.

А) бо ёрии пайвандҳои –у:

дуру наздик

омаду рафт

пиру чавон

Б) бо ёрии пайвандҳои –ю:

донистаю надониста

талхию ширинӣ

В) бо ёрии пайвандҳои –ва:

пастӣ ва баландӣ

барвақт ва бевақт

Агар ибораҳои антонимӣ дар як тартиб ба шакли калимаҳои мураккаб оянд, дар байни онҳо дефис гузошта мешавад: боло-поин, пагоҳ бегоҳ...

Хулоса. Воҳидҳои лексикӣ забон – омоним, синоним, антонимҳо яке аз роҳҳои бой шудани таркиби луғавии забон ба шумор мераванд. Забони тоҷикӣ хусусан бо синоним ва антонимҳо ниҳоят бой Буда, таркиби луғавии забон аз ҳамин ҳисоб такмил меёбад. Ин ҷо ҳамонро махсус кайд кардан зарур аст, ки ҳар Як воҳиди лексикӣ мавқеъ ва ҷои корфамудашави дорад.

Саволҳои барои мустаҳкамсозӣ

1. Роҳҳои пайдоиши омонимҳоро гӯед.
2. Ҳодисаҳои ба омонимҳо монанд кадомҳоянд?
3. Муродифҳо бо кадом роҳҳо дар забон пайдо мешаванд?
4. Муносибати муродифҳо бо антонимҳо чӣ нунаанд?
5. Муносибати антоним бо тазод, наздикӣ ва фарқи онҳо аз чӣ иборат аст?

6. Аз фарҳанги забони тоҷикӣ ба воҳидҳои лексикӣ: омоним, синоним, антоним 20-тоғи мисол навиштан.

Адабиётҳо:

1. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, 1973
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва, 1969
5. Калима ва маънои он. (мураттиб А.Воҳидов). – Самарқанд 2009

Маърузаи 10

Калимаҳои аслии ва вомӣ (иктибосӣ) дар забони адабии ҳозираи тоҷик

1. Дар қатори калимаҳое, ки асрҳои инҷониб дар забонамон истеъмол меёбанд, чунин калимаю ибораҳое низ мавҷуданд, ки тамоман нава буда, дар солҳои наздик пайдо шудаанд: биржа, компютер, доллар, долларфурӯш, маркетинг ва ғайра.

Ғайр аз ин, дар таркиби луғавии забон калимаҳое низ ҳастанд, ки бо як қатор сабабҳо дар давраҳои гуногун ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд:

Самолёт – русӣ

Котиб – арабӣ

Қишлоқ – ўзбекӣ

Пиёла – юнонӣ

Таркиби луғавии забон дар тағйирот ва бойшавӣ аст; барои ифодаи мафҳумҳо ва предметҳои нава калимаҳои нава пайдо мешаванд, ки дар давраҳои пеш дар забон вуҷуд надоштанд. Дар баробари ин як қатор

калимаҳои кўҳнашуда аз истеъмол мебароянд, баъзе калимаҳо маънои аввалаи худро гум карда, маънои дигар (нав) пайдо мекунад.

Як қатор калимаҳо, ки аслан ба забонҳои дигар тааллуқ доранд, тамоман тоҷикӣ шудаанд.

Забони тоҷикӣ аз ин иқтибос шудани калимаҳои забонҳои дигар қариб ҳеч зарар надид, мустақилият ва хусусияти табиӣ худро пурра нигоҳ дошта омад.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ пеш аз ҳама ду гурӯҳи лексикӣ:

а) Калимаҳои аслӣ (худӣ)

б) калимаҳои аз забонҳои дигар гирифташуда (иқтибосӣ)-ро дидан мумкин аст.

Ба гурӯҳи калимаҳои аслӣ ҳамаи калимаҳои аслан ҳамин забон ва инчунин калимаҳое, ки ба воситаи аффиксҳои забони тоҷикӣ аз калимаҳои иқтибосӣ сохта шудаанд дохил мешаванд: фоида+нок, байроқ+дор, экваторчӣ.

Калимаҳои аслан тоҷикӣ калимаҳоеанд, ки аз замонҳои қадим боз асос ва манбаи луғавии забони тоҷикиро ташкил намуда, дар заминаи худ забони тоҷикӣ пайдо шудаанд ва аз тарафи дигар баромади онҳо ба қадимтарин сарчашмаҳои забони тоҷикӣ, бо яке аз забонҳои қадимаи мансуби гурӯҳи забонҳои эронӣ рафта мерасанд: оқоз, нағз, чуғз, палонч, қанд, катак, аз забони суғдӣ боқӣ мондааст.

Барои фарқ кардани калимаҳои аслӣ иқтибосӣ лозим меояд, ки онҳо вобаста ба таърихи ҳалқе, ки дар забони он истеъмол меёбанд, омӯхта шаванд.

Барои фарқ кардани калимаҳои аслӣ аз иқтибосӣ сохти фонетикӣ ва инчунин семантикии онҳоро аз назар гузаронидан лозим аст: масалан, калимаҳое, ки овозҳои (айн) «ъ», «ҳ» (ҳ-и ҳуттӣ) (итқӣ) (изқӣ), «қ» (қоф) ва ташдид доранд, агар баъзе истисноҳоро ба назар нагирем, калимаҳои аслан забони тоҷикӣ нестанд. Барои мисол ҳарфи «қ»-и «Фарҳанги забони тоҷикӣ»-

ро аз назар мегузаронем. Аз 860 калима 168 калима ба воситаи унсурҳои калимасозии тоҷикӣ аз калимаҳои арабӣ, ӯзбекӣ сохта шудаанд.

Боқимонда 692 калима ҳама иқтибосианд.

Хусусияти сермаъноӣ ба калимаҳои аслии хос аст. Барои он ки калимаҳои иқтибосӣ сермаъно шаванд, лозим аст, ки муддати зиёд дар забон истеъмол шаванд ва ҳазм гарданд.

2. Калимаҳои арабӣ. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ аз асарҳои VII-VIII, аз давраи Эронӣ Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо сар карда то имрӯзҳо низ давом карда истодааст. Ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои арабӣ дар ҳамаи давраҳои характери якхела надорад.

Дар асрҳои IX-X дар хоки Мовароуннаҳр ва Хуросон забони тоҷикӣ барои он ки ҳамчун забони умумихалқӣ шакл гирад, бо дигар лаҳҷаву забонҳо аз ҷумла бо забони арабӣ муқобилат мекард.

Дар асрҳои IX-X калимаҳои арабие ба забони тоҷикӣ дохил шуданд, ки ба онҳо то андозае зарурат ва эҳтиёҷ мавҷуд буд ва бо роҳи қонунии аз ҳисоби иқтибос такмил ёфтани забони тоҷикӣ мувофиқат мекард. Аз гурӯҳи калимаҳои арабии ба забони тоҷикӣ дохил шудаи ин давра калимаҳои зеро овардан мумкин аст:

Айн, мадх, давлат, фазл, хилофат, халифа, шеър, навъ, нақл, васл, ишқ, насиб, вучуд, даҳр, тараб, аҳсан, анвар, қаом ва ғайра.

Ҳамон навъе ки ба назар мерасад машҳуртарин шоиру олимони ин давра Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Абуалӣ ибни Сино (дар асарҳои тоҷикиаш) ва дигарҳо дар эҷодиёти худ калима ва ибораҳои арабиро дар ҳолатҳои ногузир ва ба қадри эътидор қор фармудаанд. Фирдавсии бузург дар «Шоҳнома» бештар аз 900 калимаи арабиро ба қор бурдааст.

Шароити баъди асри X барои инкишофи забони тоҷикӣ шароити таърихӣ нисбатан дигаре буд ва дар ин давра ба забони тоҷикӣ дохил шудани хеле бисёр калима ва ибораҳои арабӣ низ то як андоза характери ба худ хосе дошт. Чӣ чои эҳтиёҷ ва талаботи услубӣ дорад калим аҳи зер:

Маа, мин, мадар, матар, салво, салч, саълаб, суфй, мабтахат, милх, миншор (бо, аз, кулӯх, борон, асал, барф, рӯбох, дурда, харбуззор, намак, арра,).

Аз калима ва ибораҳои арабӣ ҳамоно калимаҳо қбул шуда метавонанд, ки ба хосияти табиӣ калимаҳазмқунии забони тоҷикӣ мувофиқ бошанд. Чунонки аз таърихи инкишофи забони тоҷикӣ мушоҳида мешавад, дар забони тоҷикӣ танҳо ҳамоно қисми лексикаи арабӣ боқӣ монд, ки бо он як навъ зарурат ва эҳтиёҷ ҳис карда мешуд.

Баъзе калимаҳои арабии иқтибосшуда бо мурури замон маъноҳои худро тағйир додаанд ё маъноҳои иловагии дигар пайдо кардаанд. Масалан, калимаи алвон, ки чамъи лавн буда, маънои рангҳо ва рангорангро ифода мекунанд, дар забони тоҷикӣ маънои сурхро пайдо кардааст.

Ба тан он куртаи зебои алвон...

Калимаи иснод дар асл маънои таъя додани чизе ба чизе, далел, ҳуҷҷат аст. Дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ба маънои нанг, айб, бадномӣ низ истеъмоли мешавад. Ба мо иснод овардӣ (С.Улуғзода).

Ба ягон аъзои оилае исноде расад (Р.Чалил). Таманно – орзу, ҳавас, хоҳиш; маром, мақсад. Имрӯз маънои такаббур, ҳавобаландӣ, нозу карашма, шеvaro ифода мекунад. Меҳнат – ранҷ, заҳмат, сахтӣ, бадбахтӣ, хорӣ, дармондагӣ, имрӯз қору ғайолият ва ғайра.

Бисёр калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ба шакли чамъ гузаштаанд, матбуот, ахбор, авлод, алвон, айём, анҳор, аҷдод, олод...

Боъзе аз ин гуна шаклҳои арабӣ чамъи тоҷикиро низ қабул кардаанд: адабиётҳо, атрофҳо, аҷдодҳо, ташкилотҳо.

Калимаҳои шакли араби чамъ ба шакли чамъи тоҷикӣ низ қор фармуда мешаванд: ашъор-шеърҳо, анвоъ-навъҳо, ашҳос-шаҳсҳо, аврок-варақҳо, олот-олотҳо, азод-зидҳо, алфоз-лафзҳо ва ғайра.

Баъзе шаклҳои муаннаси арабӣ низ айнан истеъмоли мешаванд. Муаллима, олима, мураббия, қотиба, макқора ва ғ.

Баъзе муаннасҳо фақат ба сифати номи занонаи шахс боқӣ мондаанд:

Мастура, Маъмура, Маъсума, Сайёра. Баъзе калимаҳои арабӣ аффиксҳои тоҷикиро низ қабул кардаанд: ақл-боақл, қобил-ноқобил, мулоҳиза-бемулоҳиза, қалам-қаламдон... Қисми зиёди лексикаи аоабии тоҷикӣ аз сабаби серистеъмол будани таркиби ибораҳои устувор ва зарбулмасалу мақолҳои забони тоҷикиро ташкил медиҳанд: кадам ранча кардан, алифро таёқ гуфтан, илочи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард, ба таъхир андохтан, маслиҳат кардан ва ғ. Аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ғайр аз калимаҳо баъзе унсурҳои грамматикӣ низ гузаштаанд: пасчаспаки – от. боғот, сабзавот, мевачот. Пайвандакҳои лекин (аз лекинаи арабӣ) вале (аз валекин-валекина)-и арабӣ...

3. Муарработ.

Калимаҳои муарраб (арабӣ гардонидашуда) дар доираи лексикаи забони тоҷикӣ мавқеи муайян доранд. Калимаҳои муарраб, шохид ва факти равшани муносибатҳои таърихӣ ва таъсири ҳамдигарии забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ мебошанд. Калимаҳои муарраб дар аввалҳои инкишофи забон ва адабиёти тоҷик дар шакли аслиашон кор фармуда мешуданд ва баъдтар дар шакли арабӣ интишор ва истеъмол ёфтаанд.

Баъзе муаррабҳо дар осори классикони адабиёти тоҷик дар ду шакл низ вомерхӯранд: лигом-лачом, пиёда-байдақ, гуллоб-чуллоб, пил-фил.

Аз муарработ калимаҳоеро номбар кардан мумкин аст, ки танҳо дар шакли арабишуда истеъмол меёбанд: шатранч-муарраби шатранг, норанч-муарраби норанг (як навъи мева) норчил-муарраби норгил (дарахти чормағзи ҳиндӣ).

Гурӯҳи дигари калимаҳои муарраб дар шакли таъриб фақат хоси забони аоабиянд ва дар забони тоҷикӣ кор фармуда намешаванд.

Дебоч-дебо, рустоқ-русто, бошак-боша, шалчам-шалғам, ҳиндоза-андоза, сироч-чироғ, нарчиз-наргис.

4. Калимаҳои ўзбекӣ (туркӣ)

Маълум аст, ки забон муҳимтарин воситаи муносибати байни одам мебошад. Гарчи забонҳои тоҷикию ўзбекӣ гуногунсохту гуногунсистема бошанд ҳам, ўзбекону тоҷикон ба туфайли ҳамзистӣ ва алоқаи наздик, забони ҳамдигарро ба хубӣ мефаҳманд, ки ин яке ва воситаҳои муҳими мустаҳкам шудани дӯстӣ ва ҳамкориҳои ин халқҳо гаштааст.

Ҳаминро низ хотиррасон кардан лозим аст, ки бо вучуди дар як сазамин зиста, ба дараҷаи хешу ақрабо алоқаи наздик пайдо кардани ин ду халқ забонҳои тоҷикию ўзбекӣ ҳар кадом мустақилияту ҳамаи нозукиҳои ҳудро пурра нигоҳ доштааст ва яке аз ҳисоботи дигаре таркиби луғавии ҳудро бой кардааст.

Бо таъсири шароити сиёсӣ иқтисодии замон ва воқеаҳои мухталифи таърихӣ ба таркиби луғавии ин забонҳо тадриҷан бисёр калимаҳо дохил гардидаанд, ки инро дар асарҳои бадеӣ, таърихӣ ва илмӣ метавон мушоҳида кард.

Аз ҷилди якуми «Чомеъ-ул-тавориҳ»-и Рашиддин чанд мисол меорем: қипчоқ, қишлоқ, юрт, туман, эл, урук, око, инӣ, қудо, қуш, қуён, улоқ, ясовул, урду, кенгош, қазон, болиғ ва ғайра.

(соли таълифи «Чомеъ-ул-тавориҳ» соли 1310 аст).

Дар натиҷаи беш аз пеш вусъат ёфтани робитаи халқҳои тоҷику ўзбек дар асри 15 дӯстию ҳамкориҳои фарзандони содиқу арзандаи ин халқҳо намоёндагони бузурги илму маданияти ҳамин давр – Абдурахмони Чомию Алишери Навоӣ ба вучуд омадааст.

Мирзо Турсунзода дар нутқи ба расми қушоди даҳаи санъат ва адабиёти тоҷик дар Ўзбекистон эҷодкардааш дар бораи ин ду халқ ва дӯстии Чомию Навоӣ мегӯяд ки «калимаи дӯстӣ барои халқҳои ўзбеку тоҷик аз замонҳои қадим машҳур ва маълум мебошад. Ин калимаро ҳанӯз бобоҳои мо бо муҳаббат вирди забон намуда, бузургони назм – Абдурахмони Чомӣ ва Алишери Навӣ дар шобайтҳои худ зикр карда буданд».

Мавлоно Абдурахмони Чомӣ муносибати дӯсти самими ҳудро ба Алишер Навоӣ дар мисраҳои зерин изҳор намудааст.

К-ин Писар мешавад туро фарзанд,
Ё ки шогирди тусту хешованд?
Гуфт: ў турк ҳасту ман тоҷик,
Лек дрем хешии наздик.

Аз ин гуфта ба чунин хулоса меоём ки иқтибоси калимаю ибораҳои забони ўзбекӣ анъанавӣ хеле қадим дорад ва имрӯз ҳам он давом дорад.

Дар адабиёти ба забони тоҷикӣ навишта шудаи асрҳои XI-XII як қатор калимаҳои забонҳои туркӣ аз қабилӣ хон, ҳокон, тамғо, илиқ элхон ва ғайраро дучор кардан мумкин аст.

Дар манбаъҳои ҳаттӣ забони тоҷикӣ истеъмол шудани як қатор калимаҳои ўзбекиро мушоҳида кардан мумкин аст: ўрда, байрақ.

Қаймоқ, элак, юриш. қўшун, оқсақол, бек, бегим, хоним, қушбегӣ, тўра, элчӣ, қамчин, қашав, ялав, қишлоқ, яйлов, йўрға ва ғ.

Аз тарафи дигар як гурӯҳ калимаҳои ўзбекӣ монанди: чуқур, қизик, кудук, қулоқ, қундоқ, қуюқ, қалин ихчам, эрка, қайроқ, экизак, қуроқ, ямоқ, қашқа, қурут ва ғайра аз забони гуфтугӯӣ ба забони адабӣ дохил шудааст.

Калимаҳои ӣигит, қилич, милтиқ, йўрға, аниқ, қимиз, ёш, қавоқ, қош, келин, ирим, бой ва ғ. Пеш аз он ки дар осори ҳаттӣ қайд шаванд, дар гуфтугӯӣ халқ қор фармуда мешаванд.

Аксари калимаҳои ўзбекӣ ба воситаҳои манбаъҳои ҳаттӣ ба забони тоҷикӣ гузашта буданд, ҳоло ба архаизмҳо мансубанд.

Тўқсабо, қушбегӣ, оқоэшиқбошӣ, лашкарбошӣ, тамғо ярлик, элчи, хон, ҳокон, бек чопар ва ғайраҳо, ки дар адабиёти имрӯза фақат барои ифодаи воқеаҳои муайяни таърихӣ истеъмол мешаванд.

Баъзе калимаҳои ўзбекӣ дар забони тоҷикӣ маъноӣ иловагӣ пайдо кардаанд: бой-шахси давлатманд: сарзасмини бой, фантазияи бой ёки калимаи қаймоқ ғайр аз маъноӣ саршир маъноӣ беҳтар ё мумтози ҳар чизро ифода мекунад. Қаймоқи гап, қаймоқи ҳосил.

Баъзе калимаҳои ўзбекӣ синонимҳои ҳудро низ доранд:

Қишлоқ-деҳа

Қаровул-посбон

Қамчик-тозиёна

Яроқ-аслиҳа

Пайт- вақт

Чумчуқ-гунчишк

Баъзе калимаҳои иқтибосии ўзбекӣ синонимҳои тоҷикӣ дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати ифоданокии конкретиашон фарқ меkunанд.

Калимаҳои тоҷикии парда, шабнам, шодиёна аз як ҷиҳат бо калимаҳои ўзбекӣ: чимилдиқ, қирав, севанҷӣ синониманд, вале аз ҷиҳати конкрет будани маъноашон аз калимаҳои зикршудаи тоҷикӣ фарқ меkunанд.

Баъзе калимаҳои ўзбекӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ва мақолҳо низ истеъмол мешаванд: аспӣ кашқа, дуздӯро қароқҷӣ зад, ба ошӣ тайёр бакавул, баъд аз тӯй нақора.

Ба ҳамрӯ тариқ, калимаҳои ўзбекӣ дар давраҳои гуногуни ташаккули забони тоҷикӣ ҳам дар забони хаттӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯӣ мувофиқи қонуну қоидаҳои забони тоҷикӣ истеъмол шуда, таркиби луғавии забонамонро бой намудаанд.

5. Калимаҳои русӣ-байналмилалӣ

Иқтибоси калимаҳои русӣ-байналмилалӣ пас аз забт намудани Осиёи Миёна аз тарафи русҳо сар шудааст.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX як қатор калимаҳои русӣ-байналмилалӣ дар забони тоҷикӣ истеъмол шудаанд: уезд, волостной, император, губернатор, самовор, фонтан, грамофон, трамвай, завод, банк, электрик, почта ва ғайра, ки баъзеи онҳо ба қонуни фонетикии талаффузи онвақтаи тоҷикӣ мувофиқат намуда, дар шакли маҳаллии худ кор фармуда мешуданд:

Губернатор-губирнотор

Консул-қўнсул

Станция-истанса

Газета-газита

Клуб-кулуб

Автомобил-ўтумубил ва ғ.

Аксари калимаҳои русӣ-байналмилалӣ, ки имрӯзтар забони тоҷикӣ истеъмол мешаванд ба воситаи забони русӣ ба забони мо дохил шудаанд:

Лаларатория, республика (лотирий), алфавит, музей, грамматика, филология (юнонӣ), футбол, релс, вокзал (англисӣ), балет, орден, штаб (немисӣ), рателерия, салют, генерал, опера, банк (италиявӣ), самолёт, самовор, завод (русӣ).

Дар давраи сиёсати коммунистӣ қабули баъзе калимаҳо ба таври мачбурӣ низ чорӣ шуда буд: анҷуман-създ телевизион-телевидение кӯшиш мекарданд, ки калимаҳо ба шакли русӣ (айнан) истеъмол шаванд. Ба муносибати истиқлол забонҳои собиқ иттифоқи шӯравӣ, ба асли худ, ба боигарии пешинаи худ баргашта истодааст ва дар ин кор осори адабиёти классикӣ ва забонҳои гуфтугӯӣ мавқеи муҳимро бозида истодааст. Имрӯз мо дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ калимаҳои русӣ-байналмилалиро мушоҳида карда метавонем.

Хулоса. Ба мон маълум аст, ки таркиби луғавии ҳар як забонро калимаҳои аслии ҳамун забон ташкил медиҳад. Калимаҳои иқтибосие, ки унсурҳои забони тоҷикиро қабул кардаанд низ ба гурӯҳи калимаҳои забони тоҷикӣ дохил мешаванд. Дар ҳамаи забонҳои рӯи дунё калимаҳои вомӣ (иқтибосӣ) мавқеи муайянро ишғол меkunанд, ки аз ин забони тоҷикӣ истисно нест. Бинобарон ба воситаи калимаҳои иқтибосӣ бой шудани таркиби луғавии забон яке аз роҳҳои инкишофи ин забон ба шумор меравад.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Калимаҳои аслий (худӣ) чӣ гуна хусусиятҳо доранд.
2. Сабабҳои иқтибоси калимаҳои арабӣ дар чист?
3. Барои фарқ кардани калимаҳои аслий ва арабӣ чӣ гуна аломатҳо мавҷуданд.
4. Чӣ гуна калимаҳоро мо муарраб меномерем.

5. Матнеро интихоб намоед ва калимаҳои аслии тоҷикӣ ва воқеии онро муайян намоед.

Адабиётҳо:

1. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
3. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва, 1969.

Маълумоти 11

Калимаҳои сермаҳсул ва каммаҳсули забони адабии ҳозираи тоҷик

1. Калимаҳои сермаҳсуле, ки дар гуфтугӯи мардум ҳамеша ва ҳаррӯза истифода бурда мешаванд ва то андозае оммафаҳманд гурӯҳи калимаҳои ғаёлро ташкил мекунад.

2. Калимаҳои куммаҳсуле, ки «Кӯҳна» буданашон ҳис карда мешавад ё аз сабаби нави худ ҳанӯз умумӣ нашудаанд ва ба истифодаи ҳаррӯзаи мардум дохил нагаштаанд, гурӯҳи калимаҳои ғайриғаёлро ташкил менамоянд.

Одатан дар забон ҳамаи калимаҳо доимо як хел кор фармуда нашуда, балки воқеа ба шароити ва даврони муайяни ҷамъияти истеҳсол мешаванд. Баробари тараққиёти ҷамъият ва дигаргуншавии он маънои бисёр калимаҳо низ тағйир меёбад.

Асоси таркиби луғавии забони тоҷикиро он калимаҳое ташкил мекунад, ки дар давоми асрҳо ба вуҷуд омада, дар забон мустақкам гардида, васеи истеҳсол мешаванд.

Аз рӯи ҷунин хусусиятҳо калимаҳои забонамон ба ду гурӯҳи қалон:

Калимаҳои сермаҳсул (умумихалқӣ), луғати архаистӣ-таърихӣ, шевагӣ, қасбӣ-соҳагӣ ва истилоҳоти илмӣ ҷудо мешаванд.

Калимаҳои умумихалқӣ асоси боигарии луғавии забони адабии тоҷикро ташкил медиҳад ва барои тамоми тоҷикзабонон, барои намояндагони ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ фаҳмо мебошад.

Яке аз хусусиятҳои калимаҳои умумихалқӣ аз он иборат аст, ки доираи истеҳсоли он хеле васеи анҷ, калимаҳои ҳамаи ҳиссаҳои нутқро дар бар

мегирад (замин, офтоб, баҳр, китоб, сафед, хуб, бузург, чор, анч, шумо, худ, давидан, навиштан, аммо, гоҳ-гоҳ, зиро, оё, магар, ҳатто, охҳо, ох, қатор-қатор).

Хусусияти дигари калимаҳои серистеъмол аз он иборат аст, ки барои тамоми аъзоёни ҳамон халқ ва миллат баробар фаҳмост.

3.Калимаҳои кўҳнашуда

Забони адабии тоҷик маҳсули чандин асрҳо мебошад. Вай дар муддати мавҷудияти худ вобаста ба шароити зиндагӣ, ҳодисаҳои сиёсӣ, таърихӣ, иқтисодӣ, маданӣ охишта-охишта инкишоф ёфта, суфта гардидааст. Баробари дар забон пайдо шудани калимаҳои нав, баъзе калима ва ибораҳо вобаста ба шароити таърихӣ аз истеъмол баромадаанд ва ё маҳдуд гардидаанд.

Давраи аз байн рафтани калимаҳои алоҳида якбора ба амал намеояд. Онҳо охишта-охишта, дар байни чандин солҳо баъзан дар муддати асрҳо боягон сабабе дар истеъмол маҳдуд шуда, ниҳоят аз истеъмоли умумӣ дур шуда мемонанд. Агар калимаи аз истеъмол баромада муродифҳо дошта бошад, ҷои онро яке аз муродифҳояш ишғол мекунад. Ман-пуд, мисқол-грамм, ҷақрим-километр. Агар калима синоним надошта бошад, ҳудаш аз истеъмол мебарояд, ки мо онро калимаҳои таърихӣ меномем. Агар синонимии он кор фармуда шавад, онро калимаҳои архаистӣ (кўҳнашуда) меномем. Амир, қозӣ, амин, мингбошӣ, юзбошӣ, мулло, вазир, мударрис, шайх, эшон, мурид, халифа ва ғайра калимаҳои таърихӣ буда, барои айнан ифода намудани воқеа – ҳодисаҳои таърихӣ дар асарҳои бадеӣ кор фармуда мешавад. Гурӯҳи дигари калима ва ибораҳои таърихӣ ҳуччатҳои иаърихино ифода мекунаанд:

Васиқа, ҳати ибро, ҳати иршод... Калимаи васиқа дар забони имрӯза кор фармуда намешавад, ин калима ба маънои таърихиаш номи ҳуччатест ба молу мулки беҳаракат: замин, дарахт, ҳавлӣ. Ҳати иршод ҳатест, ки шайхҳо ба муридони худ ба ин мазмун медоданд, ки ӯ ҳақ дорад мурид гирад ва ба он муридон роҳбарӣ кунад (С.Айнӣ). Ҳати ибро дар истеъмоли С.Айнӣ ба маънои сулҳнома, озодӣ, ҳалосӣ, оштидиҳии тарафайн ба кор бурда шудааст. Мисолҳо ба калимаҳои архаистӣ: падруд-видоъ, пайк-қосид, кашоварз-

деҳқон, оҳеҳтан-луч, дирафш-байрақ, фасон-қайроқ, ангубин-асал, дабир-котиб, сичил-хуччати юридикӣ, мучаллад-чилд – архаизмҳои лексикӣанд.

Шубон-чӯпон, хунб-хум, сунб-сум, хвондан-хондан – архаизмҳои лексикӣ-фонетикӣ мебошанд.

4. Калимаҳои нав (неологизм – аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, *neos* – нав + *logos* – мафҳум мебошад, ки маънояш калимаи нав), мафҳуми нав гирифта аст. Неологизмҳо дар натиҷаи ба майдон омадани мафҳумҳои нав, предметҳои нав, сар задани ҳодисаҳои нав, сифати нав гирифтани ин ё он мафҳум ба амал меоянд. Неологизмҳо баробари дар забон пайдо шудани худ ба гурӯҳи калимаҳои ғайри, сермахсул ва умумистеъмолии забон дохил намешаванд, балки мулате чун элементҳои камистеъмол, калимаҳои дар таркиби луғавии забон боқӣ мемонанд. Агар неологизмҳо ба меъёрҳои грамматикӣ забон мувофиқат намуда, хусусияти умумистеъмоли гиранд, дар он вақт онҳо ҳамчун неологизм аҳамияти худро гум карда, ба гурӯҳи калимаҳои ғайри таркиби луғавии забон мегузаранд: космонавт, космодром, телевизион, трактор, театр, кино.

Ҳар як маҳилаи тараққиёти забон ба неологизмҳо соҳиб мешаванд, ки дар марҳилаи минбаъдаи он аллакай неологизм ҳисоб намешаванд. Аз ин сабаб неологизмҳоро мафҳуми нисбӣ номидан мумкин аст:

Калимаҳои палавидан, чалавидан аз эҷодиёти Савдо берун набаромадааст. Калимаҳои тӯдакаш, кафанкашола, дангалхоб аз эҷодиёти Раҳим Чалил берун намебаромад ва он неологизмҳои нутқи индивидуалӣ ба ҳисоб меравад.

Дар забон неологизмҳо асосан бо ду роҳ пайдо мешаванд:

1. Барои номбар кардани предмет, ҳодиса ва сифатҳои нави воқеият: биржа, бизнес, бизнесмен, рейтинг, бакалавр, компютер, магистр, маркетинг ва ғайра.
2. Барои аз нав номбар намудани предмет – ҳодисае, ки пеш аз ин ҳам дар забон ном доштанд, дар ин ҳолат муродифоти онҳо

мешаванд: аскар-солдат, дорухона-аптека, созиш-блок, савдогар-бизнесмен.

5. Калимаҳои шевагӣ. Як гурӯҳ лексикаи аз ҷиҳати доираи истеъмол маҳдудро диалектизмҳо (намуди маҳаллии забон, шева) ташкил мекунад.

Диалектизмҳо аз рӯи он, ки нисбат ба ҳодисаи лексикӣ-грамматикӣ забони умумихалқӣ чӣ гуна хусусиятҳои маҳаллии шеваро ифода менамоянд, ба ҳелҳои зерин тақсим мешаванд:

1. Диалектизмҳои фонетикӣ, ки хусусиятҳои системаи овозии забони шеваи муайяно инъикос менамояд: чишм-чашм, дегдӯн-дегдон, авҳол-аҳвол, хонсас-хонда истодааст.
2. Диалектизмҳои лексикӣ, ки дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: диалектизмҳои аслии лексикӣ ва диалектизмҳои этнографӣ.

Диалектизмҳои аслии лексикӣ номи маҳаллии предмету ҳодисаҳое мебошанд, ки дар забон ба воситаи калимаҳои дигар ифода меёбанд: Моиндар-модарандар, пияндар-падарандар, каштал-гиребон, тақа-наъл, ғуррондан-партофтан.

Диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ низ мавҷуданд, ки маънои маҳаллӣ ё шевагии калимаҳои умумихалқиро ифода менамоянд: амал-навдаи чавон (дар шеваи мастҷӯ), бағал-нишебии рост, лоғар-танбал, сарбанд-сарҳад, сатил-чалак.

Гурӯҳи дигари калимаҳои шевагиро диалектизмҳои этнографӣ ташкил медиҳанд:

Диалектизмҳои этнографӣ аз калимаҳои шевагӣ иборатанд, ки предмету ҳодисаҳои хоси ин ё он маҳалро ифода менамоянд ва ба воситаи зодагиву ғайрияти меҳнатии сокинони ҳамин маҳал муайян мешаванд: чил, бибисешанбе, гаворабандон, домодталбон, қабулдорон, ошхӯракон ва ғайра.

6. Истилоҳот (термин аз «terminus»-и латинӣ гирифта шуда, маънояш ҳад, ҳудуд) калима ё ибораест, ки мафҳуми муайяни ягон соҳаи илм, техника, маданият ва ё истеҳсолотро ифода мекунад.

Хусусияти сермаъной-полисемия барои истилоҳҳо хос нест, вале қайд кардан лозим аст, ки ин ё он истилоҳ танҳо дар соҳаи муайян ва конкрети худ як маъниро ифода менамояд.

Зарф – ҳиссаи нутқ

Сифат – таъриф

Сифат – ҳиссаи нутқ

Мафҳум – фаҳмо

Мафҳум – категорияи мантиқ

Аз ин чост, ки маънои истилоҳии бисёр калима – истилоҳ берун аз матн зоҳир шуда истад ҳам, маънои истилоҳии баъзе калимаҳо танҳо дар матн зоҳир мегардад.

Истилоҳҳо дар сурате вазифаи истилоҳии худро адо карда метавонанд, ки предмети мафҳумҳои соҳаҳои ҷудогонаи фанро равшан ва ба таври илмӣ ифода карда тавонад.

Истилоҳоти касбу ҳунар (профессионализмҳо) ҳар як касбу ҳунар, ки фаъолияти меҳнатии одамонро муайян мекунад ба истилоҳоти хоси худ соҳиб аст. Калимаҳои ҳар як касбу ҳунар бештар дар доираи ҳуди ҳамон касбу ҳунар, аз тарафи намояндагони он истеъмол мешаванд.

Калимаҳои шевагӣ нисбат ба территория маҳдуд бошанд, калимаҳои касбу ҳунар аз рӯи хусусиятҳои иҷтимоии одамон доираи истеъмоли тангдоранд, вале калимаҳои касбу ҳунар ба лексикаи забони адабӣ тааллуқдоранд.

Калимаҳои ин ё он соҳа агар баъзе фарқияти диалектики маҳаллиро истисно кунем, барои ҳамаи намояндагони ҳамин соҳа фаҳмост ва аз тарафи онҳо истеъмол мешавад. Аз тарафи дигар, дар байни луғати касбӣ лексикаи маҳдуд ва лексикаи умумишуда мушоҳида мешавад: аз касби бофрондагӣ: алоча, баҳмал, беқасам, моку, найча; Аз касби оҳангари: кӯра, чарх, дам, сангдон, қайча, болға, анбӯр, сӯҳан барин калима ҳамафаҳм шудаанд.

Ҳамин тариқ, калимаҳои забон аз ҷиҳати доираи истеъмол ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: калимаҳои умумистеъмол (сермаҳсул, ғаёол) ва каммаҳсул (ғайриғаёол).

Саволҳои барои мустақамсозӣ ва супоришот

1. Хусусияти асосии калимаҳои сермаҳсул аз ҷӣ иборат аст?
2. Калимаҳои архаистӣ ва таърихӣ, фарқи онҳо.
3. Дар кадом мавридҳои калимаҳои нав пайдо мешаванд?
4. Чи гуна калимаҳоро диалектизмҳо меноманд?
5. Хусусияти асосии истилоҳотро номбар кунед.
6. Калимаҳои касбу ҳунар ва фарқи онҳо аз калимаҳои шевагӣ.
7. Матнро интиҳоб кунед ду калимаҳои серистеъмол ва камистеъмоли онҳоро ба сутунҳо ҷудо карда навесед.

Адабиётҳо:

6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе 1973.
7. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе, 2007
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1 – Душанбе, Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. 1. – Душанбе, 1985
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Москва, 1969.
10. С.Айни. Луғати нимтафсилии забони адабии тоҷик. Куллийт. Ҷ. 12. – Душанбе 1976

Маърузаи 12

Маълумот дар бораи воҳидҳои фразеологӣ

Фразеология (ВФ) як қисми илми забон буда, ибораҳои забонзад, тайёри забонро меомӯзад. ВФ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ фаровон буда, қабати махсуси лексикиро ташкил менамояд.

Фразеологизмҳо дар асосҳои устодони суҳан С.Айнӣ, А.Деҳотӣ, Ҳаким Карим, М.Турсунзода, Раҳим Ҷалил, Ҷ.Иқромӣ, С.Улуғзода ва дигар нависандагони тоҷик бо мақсадҳои услубӣ истифода шудаанд.

Барои мисол як порчаи шеърро аз достони «Ҳасани аробакаш»-и М. Турсунзода меорем:

Ҳом тушбераро, писар, машумор,

Гир ин пилтаро зи ғӯши худ

Чун пушаймон шавӣ, пушаймонӣ

Додари ман, дигар надорад суд...

Нестам ман аз ту забонкӯтоҳ,

Пуш барвақттар забонатро.

Ҳасан оё саги туро «тур» гуфт,

Ёки кардааст нима нонатро.

Дар ин ду банд порчаи шеърӣ устод Турсунзода хангоми сӯхбати аробакашон бо Ҳасан рафт воҳиди фразеологиро устокорона истифода бурдааст: «тушбераро хом шумурдан, пилтаро аз гӯш гирифтан, пушаймони суд надоштан, забонкӯтоҳ набудан, даҳони касеро пӯшонидан, саги касеро тур гуфтан, нони касеро нимта кардан, ки ин ҳама аз гавҳаршиносӣ ба ҳолати оҳангдор»-ро зебову моҳирона кор фармуда тавонистани шоирро исбот менамояд.

Воҳидҳои фразеологӣ аз ибораҳои озоди синтаксисӣ фарқи калон доранд. Онҳо аз ду ё зиёда калимаҳо таркиб ёбанд ҳам, дар байни чӯзҳои яшонтаносуби маъноӣ асосан барҳам хӯрда, ҳамчун воҳидҳои тайёри нутқ, ба таври яхлут воқеъ мегарданд. Дигар ҳел карда гӯем воҳидҳои фразеологӣ дар забон бо як қолаби тайёр ва анъанавӣ ба кор бурда мешаванд.

Фарқи ибораҳои синтаксисиро аз воҳидҳои фразеологӣ дар зимни мисолҳои зерин дидан мумкин аст: ба даст ростӣ командир оҳанпораи мина расида онро пора кард (Ф.Ниёзӣ). Дар ҳамаи амалиётҳои ҷангии разветка вай шарикӣ дасти ростӣ ман буд. (Ф.Ниёзӣ). Дар мисоли якум ибораи «дасти рост» ба маъноӣ аслии худ омада, дар ҷараёни нутқ ташаккул ёфтааст ва бо осонӣ ба калимаҳои алоҳида, яъне унсурҳои мустақили синтаксисӣ ҷудо мешаванд: чӣ? даст. кадом даст? дасти рост. Аммо дар ҷумлаи дуюм пайвасти калимаҳои «дасти рост» ҳамчун воҳиди тайёри нутқ ба маъноӣ «наздиктарин» омадааст. Пас ВФ монанди калима як мафҳумро ифода менамоянд ва аз ин ҷиҳат ҳам аз ибораҳои синтаксисӣ фарқ мекунанд.

Ибора аз ду ва зиёда калимаҳои байни алоқаи грамматикӣ ва маъноӣ дошта (биноӣ зебо, донишҷӯӣ аълоҳон, дирӯз омадан) ибора бошад

пайвастиҳои аз ҷиҳати грамматикӣ устувори нутқ аз рӯи сохт гуногун мешаванд. Онҳо ба шакли таркиб «ба чашм»-ба маънои итоат» ризоманди барги сабз-ба маънои тўҳфа, арақи чабинмехнат, гули сари сабат-мўътабар, обрўмандтарин меоянд.

Воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ба чунин гурӯҳҳои семантикӣ тақсим намудан мумкин аст:

1. Чӯзҳои таркиби ин гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ чунон бо ҳам матбуот шуда рафтаанд, ки аз маънои аслиашон мазмун ва мақсади ифодаи онҳоро ҳеҷ пай бурдан мумкин нест. Хусусияти дигари барҷастаи ин гуна ВФ дар он аст, ки онҳо таърихи дуру дароз доранд, чӯзҳои таркибиашон дар алоҳидагӣ истеъмол намешаванд: роғ-роғ рафтан-ба маънои ба ҳар чиз бо ҳайрат ва хомӯшона нигоҳ карда истонан, истеъмол меёбанд, ки ин маъно ба калимаҳои таркибии он «роғ-роғ» ва рафтан мутлақо алоқа надорад ва аз онҳо барнамеояд. Ба ин гурӯҳ ВФ-и дил об хўрдан (киноя аз бовари доштан), дил бардоштан (тасаллӣ ва дилбардорӣ кардан), аз девол сояи касеро тарошидан-ғийбат кардани касе ва ғайраҳоро дохил намудан мумкин аст. Ин гуна ВФ-ро таҳти истилоҳи рехтаҳои фразеологӣ ном бурдан мувофиқи мақсад аст. Як хусусияти барҷастаи рехтаҳои фразеологӣ дар он аст, ки онҳо аз якдигар дур намераванд, байни худ калимаю ибораҳо қабул намекунанд. Онҳо метавонанд танҳо пасчаспаку бандакҳо қабул кунанд. Салмаи сақат- (афкандаи барзиёди) Салмаҳои сақат.

2. Гурӯҳҳои дуҷумро омехтаҳои фразеологӣ номидан мумкин аст. Чунки ба маънои ин гуна ВФ мо бевосита не, балки ба воситаи маънои мачозӣ ва образнокии онҳо сарфаҳм меравем. Ба таври мачозӣ ва бисёр вақт образнок гардидан аз хусусиятҳои барҷастаи омехтаҳои фразеологӣ ба шумор меравад. Пайвасти калимаҳои нури чашм, барги сабз, арақи чабин, ба рӯи об баромадан, аз ҳаллоҷӣ гузаронидан, ба реша табар задан, ба сар об рехтан сар ҳам кардан ва ғайраҳо ҳамчун омехтаҳои фразеологӣ ҳам ба маънои аслии худ чун ибораҳои озоди синтаксисӣ истеъмол шуда метавонад. Омехтаҳои фразеологӣ мисли рехтаҳои фразеологӣ ба ҳиссаҳои маънои чудо

нашуда семантикаи бутун доранд, вале бар хилофи рехтаҳои фразеологӣ маъноӣ яхлутӣ онҳо ба маххзмунӣ калимаҳои таркибашон як навъ алоқаманд мешаванд. Қисми зиёди онҳо ба дигар забонҳо айнан тарчима намешаванд. Масалан, токиро ба осмон партофтан (беҳад хурсанд шудан)-ро айнан ба дигар забон тарчима кардан мумкин нест.

3. Гурӯҳи сеюмро вобастаҳои фразеологӣ меномем, зеро таркиби чунин воҳидҳои фразеологӣ аз калимаҳои иборат аст, ки ҳам ба таври озод ва ҳам дар вобастагӣ бо унсурҳои дигари фразеологизм истифода мешавад. Масалан воҳидҳои фразеологӣ «Қарзи Ҳасана» (ба маъноӣ ғойдаи насия) аз ду калима иборат аст. Аз онҳо калимаи «қарз» озодона истеъмол мешавад. Вай на танҳо бо калимаи «Ҳасана» балки бо калимаҳои сершумори дигар алоқаманд шуда метавонад: Қарзи ман, қарзи ҳамсоя, қарзи бародарам. Аммо калимаи «Ҳасан» чунин хусусият надорад. Вай бо калимаи қарз доимӣ вобаста буда, танҳо ҳамроҳи он омада метавонад. Мо ҳеҷ гоҳ «пули ҳасана, моли ҳасана дар воҳидҳои фразеологӣ «қарзи ҳасан», «хизмати», калимаи «ҳирсона», «ҳасана» бо калимаҳои «қарз», «хизмат» ҳамеша ҳамроҳ меоянд. Як миқдори вобастаҳои фразеологӣ аз қабии «қарзи ҳасана», «базми чамшедӣ» мафҳумҳои мураккабро ифода мекунанд. Чузҳои таркиби онҳо байни худ муносибати синтаксисӣ доранд ва ба ҳиссаҳои маъноӣ чудо мешаванд. Бо вучуди ин мо онҳоро ба гурӯҳи вобастаҳои фразеологӣ дохил мекунем. Онҳо аксаран дар шакли рехта ҳамчун қолаби райёри нутқ қор фармуда мешаванд. Аз ин рӯ дар воҳидҳои фразеологӣ гурӯҳи сеюм аз мачозу образнокӣ дида бештар вобастаҳои калимаҳои чудогона дида мешавад.

4. Гурӯҳи чорумро ифодаҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд. Ифодаҳои фразеологӣ таркибан устувор буда, калимаҳои дохили онҳо маъноӣ луғавӣ худро асосан нигоҳ медоранд. Аз ин ҷиҳат ифодаҳои фразеологӣ аз ибораҳои синтаксисӣ гӯё фарқи казӣ надоранд. Онҳо мафҳумӣ содда не, балки мафҳумӣ мураккабро ифода менамоянд. Масалан, оре барои инсон аз захири ҷанг дида, захири мор беҳтар аст. (А.Шукӯҳӣ). дар

ин чумла пайваста «заҳри мор» ҳамчун ибораҳои синтаксисӣ омадааст, ба чузъҳои чудо мешаванд. Мафҳуми мураккабро ифода мешамояд. Дар чумла «заҳри мор» ба дарди миён давои хуб аст-заҳри мор ҳамчун истилоҳи тиббӣ ба маънои доруи дармон омадааст. Харчанд дар чумлаи дуум «заҳри мор» ҳамчун истилоҳ ягонагии маъноӣ дошта бошад ҳам лекин чузъҳои он маънои худро як дараҷа нигоҳ доштааст. Чунон воҳидҳои фразеологӣ монанди ибораҳои синтаксисӣ мафҳуми мураккабро ифода менамояд. Бо вучуди ҳамаи ин мо пайвасти «заҳри мор»-ро ба ифодаи фразеологӣ дохил мекунем. Чунки вай ҳамчун истилоҳоти таркибии соҳаи тиб, ба мисли калима, дар шакли тайёр мавҷуд аст. Чунин факт, пеш аз ҳама дар он зоҳир мешавад, ки ифодаҳои фразеологӣ дар ҷараёни мутодилаи афкор ҳамчун воҳиди тайёри нутқ истеъмол мешаванд. Оҳуи кӯҳӣ, кабки дарӣ, заҳри мор, ҳонаи истирохат ва ғайра.

Зарбулмасалу мақолаҳо аз воҳидҳои фразеологӣ пеш аз ҳама аз бобати маънӣ ва сохти як андоза мураккаби худ фарқ мекунанд. Онҳо баръакси ВФ фикрҳои пурраи ба охиerrasидаро ифода мекунанд. Одатан зарбулмасалу мақолҳо чунин фикри зиндагиро дарбар гирифтаанд, ки бовоқеа ва ҳодисаҳои конкретии ҳаёти ҳаррӯзаамон алоқаманданд. Ба ин маънӣ онҳо фақат дар мавридҳои муайяни нутқ ба кор бурда мешаванд. Чунончи, зарбулмасали «нон ҳам нону нонреза ҳам нон», маъноӣ ҷи хурду ҷи калон ҳама қиммати якхела дорандро соҳиб аст, фақат дар мавриди безътибории касе дар ҳалли ягон масъалаи дуумдараҷа, вале аҳамиятнок, кор бурда мешавад.

Зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикматҳо аз ҷиҳати сохт дар қолаби чумлаҳои гуногун ба назар ба назар мерасанд. Онҳо аз чумлаҳои маъмулии забон, аз он чумлаҳое, ки дар заминаи қолабҳои мавҷудаи синтаксис сурат меёбанд, тафовуте надоранд. Дар зарбулмасалу мақоло, инчунин панду ҳикматҳо ҳам саръазо ва аъзоҳои пайрав мавҷуданд.

Ҷиҳати ниҳоят фарқкунандаи зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикматҳо, ки дар гурӯҳҳои дигари ифодаҳои рехта, аз чумла, ВФ-и забон дида намешаванд, ифодаи муҳокима ва ҳулосабарориҳои мантиқӣ дар онҳост.

Бештарини зарбулмасалу мақолҳо аз ду ҳиссамухокима ва хулосаҳо иборатанд. Чунончи, то реша дар об аст (муҳокима) умеди самар аст» (хулоса), «ангура хўру (муҳокима) боғаша напурс» (хулоса) «ихлосу (муҳокима) халос (хулоса)».

Ниҳоят зарбулмасалу мақол, инчунин, панду ҳикматҳо ҳам аз ВФ бо маҳсули эҷодиёти халқ будани худ ё ба шахсони алоҳида тааллуқ доштанишон фарқ карда меистанд.

Баракси зарбулмасалу мақолҳо ва панду ҳикматҳо дар воҳидҳои фразеологии забон муҳокимаронию хулосабарориҳои мантиқӣ, маҳсули эҷодиёти халқ ё шахсони ҷудогона будан ҳис карда намешавад.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои фразеологии забонамон бо ҳосиятҳои фарқкунандаи худ аз гурӯҳҳои дигари ифодаҳои устувор ба кулӣ чудо шуда меистанд.

Захираи фразеологии забонамон аз ҳисоби зарбулмасал, мақол, панду ҳикматҳои суфташуда, воситаҳои тасвири бадеӣ ва ибораҳои истилоҳии умумхалқӣ гашта мунтазам бой шуда меистад. Масалан, аз зарбулмасали «ҳаворо дида ғўза каш, обро дида мўза», фразеологизми феълии «обра дида мўза кашиан» ба вучуд омадааст. «Об аз сари кассе гузаштан» (об, ки аз сар гузашт, чи як вачаб, чи сад вачаб»), «офтобро бо доман пўшидан» (офтобро бо доман пўшида намешавад).

Порчаҳои ҷудогонаи панду ҳикмат, латифа ва нақлҳои машҳур ҳам канда шуда, ба ифодаҳои рехта табдил ёфта метавонад.

Саволҳо барои мустаҳкамсозӣ ва супоришот

1. Оё ВФ як соҳаи фанни забон шуда метавонад?
2. Рехтаҳои фразеологиро бо мисолҳо фаҳмонед?
3. Омехтаҳои фразеологӣ чист?
4. Вобастаҳои фразеологӣ чист?
5. Фарқи зарбулмасалу мақолҳоро аз ВФ бо мисолҳо фаҳмонед?

6. Матнеро интиҳоб кунед ва воҳидҳои фразеологии онро муайян намоед.

Адабиётҳо:

1. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. –Душанбе, 2007
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 1973
4. Энциклопедияи тоҷик. ҷ.2 –Душанбе-1980. саҳ. 1260-1264.
5. Мачидов Х. Фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе 1982.

Маърӯзаи 13

Хусусиятҳои маъноии воҳидҳои фразеологӣ

Ìàúëòì àñò, èè ³íàèèèyòè ñàðìàúííèè àîµèäµíè èò²ààèè çàáíí ààð ïí çîµèð ìàãàðäää, èè ïîµì µàì áà ìàúííè àñ²ò áà µàì áà ìàúííè ìàìç¹ ìáíyíá. Ìàñàèàì, ìàúííè àñèèè èàèèìàè “÷àøì” ïíìè yêá àç óçâµíè èíñííðì èòíàà èàðääìè ïí àñò, àìí ààð ìèñíèµíè çàðèì ìàúíèµíè ìàìç¹èè ïí çîµèð ìàãàðäää: ÷àøìè ìàòìóð, ÷àøìè ø´õ, ÷àøìè áàà, (çàòìè ÷àøì), ÷àøì ðàñèääì (çàòìè ÷àøì ðàñèääì), ÷àøìè áíòèí, ÷àøìè àèè, ÷àøìè òàíá, ÷àøìè òàð, ÷àøì áíáíòòàí, ÷àøì ìá áíàáì, ÷àøì ì´øèääì, ÷àøì àç ìáµíì áàñòàí, ÷àøì áà ðîµ áóääì, áà ÷àøìè èàì àèääì, áó ÷àøì ÷ìð èàðääì...

Àçààñèè iàúííè òðàçáîîîã° òóá iàúííè iàçîçèñò, ñãðíàúííèè áîìèäîìè òðàçáîîîã° ààð ïí çîìèð iããáððáá, èè ïîì iãòàáîííá ià ç 2 òí 5 iàúííè òðàçáîîîã° áîøòà áîøáíá.

Łàeá áíyā èàðā, èè òðàçáíēīāēçímŭí àç ĸēmaòè òáúáīāē èòīāāē iàúíí áā áó áóð´μ ĸóáī
 iáøàáāíā. Áā áóð´μē áāāāē òðàçáíēīāēçímŭíā āīðēē iáøàáāíā, èè ñāðīáúíí iāñòàíā. Àēñāðē ēí
 áóíā āīμēāμīē òðàçáíēīā° ēñòēēīμμī áóāā, ñāðīáúííĸ ñāðēñòáúīīē iāñòàíā. Iāñāēáí, çāáīē
 ³īēāā, òàððēáíðē iàúíóð°, àīāēē±òē ĸēīŷò°, ēīāāēñē ĸēīŷò°, èēðāīðē ĸēīŷò°, (ääð
 μó³òēíñ°); çāáīē áāāá°, çāáīē áóðòóā´°, íāīçē ñāāīīē, íāīçē μāīñāāī, ēó²àòē òðàçáíēīā°,
 ēó²àòē ēīēī, ēó²àòē ýòēīēīā°, íāīçē òāāðñāð āā íīíāīāē ēíμī (ääð çāáīíøēíñ°).

Àà áòð´µè àèääðè òðàçáîíēīāèçµìè çàáíē òìçè° èáíðàµìè ðáòòááó òñòóáîðè ñàðìàúíí ìàíñóáàíà, èè àèñàðàøíí ñàðèñòáúííē áóää, áîðíē ààçèòàè òñéóá° íèç ìááíøáíà. Ìàñàèáí, òðàçáîíēīāèçìè “í´éðí àç òàìèð çóáí èàðááí” áà ìàúíèµìè àç ìàñúàèàµìè ìòðàèèàè ñàðòà µà³è³àòðí ìáéýí èàðááí, áà òàðòèá ààðíààðááíè èíðá, ààð µàèèè ìóèèèèèµì ìíµèð áóááí èñòèòíàà ìáààðááà. Ìííáíèè µàìèí, áíµèàè òðàçáîíēīāèè “ààðàè ñàð” áîðíē ìàúíèµìè çàðèí ìááíøáà: à) ààð µà³è³àò ñàðè èàñà ààðá ìáèóáá; á) ÷èçè çè,ààò°; â) ìíðíµàò áóááí (ààðàè ñàð ìááíðááó àç ÷èçá, èíðá ìíðíµàò øáááá, ìáá´áá, èè ààðàè ñàð øóááí):

Áâ äàðäè ñàðä ìèøàñòà áóäàì,

Īōē āīāāiō āāāāē ñāā ãāāēāāi. (Çāāá.).

Äîîèñòààì, êè îðèçàè èø³ áå äàâîñò,

Á̂μóäà äàðäè ñàð ÷^o ðañîíàì òàáèáðî.

Äàð ôðàçáìēīāēçìμì ñāðìàúíí° áì ðìμμìē āóíīāóí çìμēð ìāāðāāā. Òēā àç āīñēðāmìē āñīñēē āā áóçōā ñāāāìē ñāðìàúíí° ìàçìç ìāāíøāā. Òāāāññóðē ìàçìç āāð ôðàçáìēīāēçìμì ìàúìēμìē āóíīāóíē āā μàìāēāāð äēī³àìāìā ìāāēā ìāīyā, ēē āāð ìāðēçà ôðàçáìēīāēçìμìē ñāðìàúíí āā áóçōā ìāīyā. ×óíí÷ē, μàð ñā ìàúìēē ôðàçáìēīāēçìē “āó āāñò āāð áéí°” òāāāññóðē ìàçìç ñóðāò āēðēðòāāñò: 1. Áì āāñòē ðīē° āāðāāøòàì; 2. Áāìāðēçà āāðāāøòàì; 3. Áā òāðēā ñāāāì.

Ôðàçáìēīāēçìμìē ñāðìàúíí àç çēμàðē òāúāīāē ēðīāāē ìàúí° àç μàìāēāāð òāð³ ìāēóìāìā, ýúíā āāāð àç ³ēñìē ñìμì ēðīāāē āó ìàúí° çìμēð āāðāāā, àç ³ēñìē āēāāðē ñìμì 3 , 4 ìàúí° ìāāēā ìāīyā. Ôðàçáìēīāēçìμìā, ēē 4 , 5 ìàúí° āìðāìā, òāēā ēàì āā ìāçāð ìāðāñāìā. Ôðàçáìēīāēçìμìē ñāðìàúíìē ēðīāāāðē 2-3 ìàúí° ñāðēñòāúìēēāìā: Ìāñāēāì, ôðàçáìēīāēçìē “āēēē ēāñāðì ìāðì ēāðāì” āā āó ìàúí° ēñòāúìēē ìāāðāāā: à) ēāñāðì āā ÷ēçā ðìç° ēóíìēāāì; á) ēāñāðì àç ³āμðó ²āçāā óððìāāðāāì. Áāēā, ôðàçáìēīāēçìē “āā ðìμ āāðìāāðāāì” āìðìē ñā ìàúìēē ôðàçáìēīā° ìāāíøāā: à) āā ðìμāāðā° øðð´ú ēāðāāì; á) ðìñò øóāāì āā āā ìāø ðāðòòàìē ēìðā; â) ìóðāú øóāāì, ðì øóāāì.

¥àìēì òāāð, μìāēñāē ñāðìàúíí° ìā òāìμì āā āìμēāμìē ēó²āā°, āāēēē āā āìμēāμìē ôðàçáìēīā° ìēç ðìñ ìāāíøāā. Èì μìāēñāē òāññāóó° ìāñò, āāēēē μìāēñāē ìàúìóēē çāāìí° áóāā, òāāāññóðē ìàçìç ìāāēā ìāīyā. ×óíí ēē āēāāì, āāð òāøāēçóçē āìμēāμìē ôðàçáìēīā° ìàúíí ìā³øē çóāìāñìā āìðāā. Àç ēì ð´, ñìμì āāð çāāìí āā ñēðāðē μàìāóìā, ìóðàçìā āā ìóðìāēðìðē ôðàçáìēīā° ìēç ìāāðēāē ēñòāúìēē ³āðìð ìāāēðāìā.

Èìēøðìðē òāúðēðēē ôðàçáìēīāēçìμì āā ñēðāðē çóçúē òāðēēāēē çāāìí āā èìēēøìðē çāāìí āā òāúðēðē ñìμēāìē ñì āìāāñòā āñò. Àç ēì ð´, ìā òāìμì āìμēāμìē ēó²āā°, āāēēē āìμēāμìē ôðàçáìēīā° ìēç āìðìē μàìāóìā, ìóðàçìā āā ìóðìāēðìμì ìāāíøāìā.

¥àìāóìāμìē ôðàçáìēīā°

Áìμēāμìē ôðàçáìēīāēē ìāāçōāāìā, ēē çóçúμìē òāðēēā° āā ñìðòē āāñòóðēē ýēðāēā āìøòā áìøāìā μàì, āìðìē ìàúìēμìē çóāìāñìā ìāāíøāìā. Ìāñāēāì, ôðàçáìēīāēçìμìē:

Ñāð āāðāìøòàì I: 1. Íēāìμ ēāðāāì; 2. Ñēμàð øóāāì; 3. Ñāāçēāāì; 4. Áāððìñòàì: *Áó ð´ç øóā, ēē àç áìēēìē áāììð° ñāð āāðāìøð.*

Ñāð āāðāìøòàì II: ēñ, í ēāðāāì: Áāìāāì, í ñāð āāðāìøòā ðìāē áìēμìðì òìðìç ðìμāìā ēāðā. (Ñ. Àéí°) μàìāóìāē ôðàçáìēīā° ìāāíøāìā.

Ôðàçáìēīāēçìμìā, ēē àç çēμàðē ñìðòò òāðēēā āā òāēāðòðóç āā μàìāēāāð ììāìāìā, āāēā ìàúìēμìē āóíīāóí āìðāìā, μàìāóìāμìē ôðàçáìēīā° ìāììāìā. Ìāñāēāì, āāð çāāìē ðìçē° āó āìμēāē ôðàçáìēīāēē “÷āøì ä´ðòàì” āāð ēñòāìē āñò, ēē àç çēμàðē ñìðò āā òāēāðòðóç āā μàìāēāāð ììāìā áóāā, ìàúìμìē āóíīāóíðì ēðīāā ìāìāìyā:

à) ìēāìμ ēāðāāì, áì āē³³àð ìēāāðēñòàì:

Áā ð´ē ðìāē ðóā ä´ðòàì ÷āøì,
Ìāììāā āāð áēñìðē ðììāāì ìāøì.

Ñāēēāìē Ìāñāð°

á) ÷āøì āāñòàì àç ÷ēçā, ìāìēāāðēñòàì, ýúðēāìð ìāāìāāì āā ÷ēçā:

*Ìā āìāàì ñ´çāìē ìēæāìì āā ìμē ìðāøēì,
Òì òāāììāì āā òó ÷āøì àç μàð āó ìēàì áóðòàì.*

Èñìāðē Áóðìðì°

Ìíàíàè màìèí òḡàḡàíēīāēḡìμḡē “ḡííàø áàḡííàāāí” – áàòíò èàḡāáí, “ḡííàø áàḡííàāāí” – àēáíāà ḡāāáíē íòàøē ḡàḡāàē èàñā: *Ìáí íàḡáóḡ íàñòàí, èē μὰìàē ēíḡμḡē óēēḡ èàḡāà íííàḡḡḡḡ ḡāíí-ḡāíí àà òó ḡ'ḡí, μὰìèí àà³ò ḡííē ḡóāàí áàḡííàāà èñòíàḡḡḡ. (Ñ. Áéí°).*

Ààḡ ḡàáííē òíḡēē° “àēē àḡ āāñò ḡàòòàí” – èḡòē, ḡ àḡ āāñò āíāáí, òāñēēí øóāáí; “àēē àḡ āāñò ḡàòòàí” – ííáóā øóāáí, íḡḡāáí; “àēē áíḡòàí” – íøē³ øóāáí, “àēē áíḡòàí” – òàḡñēāáí; “íá àēḡēòòàí” – ñāáḡēāáí, “íá àēḡēòòàí” ÷ēḡā íáāóòòàí; “ñēḡ āíāáí” – òíø èàḡāáí; “ñēḡ āíāáí” – ñēḡ āāáííāáí (āàḡ ēíḡē éóēíēí); “ñàḡ ḡāāáí” – éàòēāí, òòàí, “ñàḡ ḡāāáí” – ñàḡ áóḡḡēāáí íēḡ ÷óí μὰìāóíàμḡē òḡàḡàíēīā° íàúíóēāíā.

Ìóòàḡíāμḡē òḡàḡàíēīā°

Ààḡ áàéíē íàúíēμḡē ḡóāíāííāē òḡàḡàíēīāēḡìμḡē áóííāóí íóííñēāàòμḡē íàúííēē ḡēēíò° áà áóḡóā íáíḡíā. Àḡ éí áóíā íóííñēāàòμḡē ḡēāíàúíí° òḡàḡàíēīāēḡìμḡē íóòàḡíā° íāēēá íáíḡíā. Íāàòàí íàúííē ḡēēóḡòē ḡē áíμēāē òḡàḡàíēīā° áà íàúííē ḡēēóḡòē áíμēāē òḡàḡàíēīāēē àēāàḡ ḡēā íāøāāāā. Íāñāēāí, òḡàḡàíēīāēḡìμḡē “àēē áāñòàí” – íøē³ øóāáí áà “àēē éáíāáí – àḡ áàμḡḡ èàñā áóḡàøòàí, āāñò èàøēāáí àḡ ÷ēḡā, èàñā ààḡ ḡííēàē ḡāḡēí ÷óí òḡàḡàíēīāēḡìμḡē íóòàḡíā° èñḡēòēíāā ààøòàíā: – *Ìáí, – áóòò ḡāñàí, – àà áàé àēē íáāāñòààí, èē àēē éáíāáíàí ēíḡēí íḡā. (Ñ. Áéí°).*

Ìóòàḡíāμḡē òḡàḡàíēīā° áó áà, ḡē, āā áíμēāμḡē òḡàḡàíēīāēāíā, èē íàúííμḡē áà μὰì ḡēā, íó³íāēēḡí èòíāā íáíáíḡíā.

Áíμēāμḡē òḡàḡàíēīāēē íóòàḡíā° áí ḡíμó áíñēòàμḡē áóííāóí áà áóḡóā ííāāāáíā.

1. Áíμēāμḡē òḡàḡàíēīāēē íóòàḡíāēā, èē íàúííē ḡēēóḡòàòíí ēííēēáí ḡēāāē ḡēāēāḡāíā: áà ñàḡḡíḡ° āāñò íàḡñēāáí – íāøøā èēø áóòòà íēøāñòàí, áà ḡííē èàñā ààḡííí øóāáí – ñ'μḡíē ḡíí, áà ààμḡí íá àēḡēòòàí – áà ààμḡí í'ē áàḡííāāáí: *×àḡí āàí íàíāḡàíā? Áà āàμὰìàòíí íá àēḡēòòàā? Áḡ āàí ḡāāáíó íáéóí áóòòàí áà ààμḡíàí í'ē áàḡííā. (Ḃ. ḡēēē).*

2. Óḡàḡàíēīāēḡìμḡē íóòàḡíāēā, èē ḡēā àḡ ḡóḡúμḡḡḡí àḡ ḡēμàḡē íàúííē éó²āā° íóòàḡíāáíā: òàííāē èàñāḡí èàøēāáí – òàííāē èàñāḡí ñàḡ āíāáí, àḡ ḡ'ē àēē – àḡ òàμḡḡ àēē, áà àñíē ḡàμē ñāāíḡ øóāáí – àḡ àñíē ḡàμē óóḡííāāáí, òíēāē èàñā áàēāíā° èàḡāáí – òíēāē èàñā íāñò° èàḡāáí... □ *àà àñíē ḡàμē ñāāíḡ øóāà áóā. (Á. Íḡḡē³íā). Ḃàēñáíáí íμēñòà-íμēñòà àḡ àñíē ḡàμē óóḡííā. (Ḃ. Èēḡí°).*

3. Óḡàḡàíēīāēḡìμḡē íóòàḡíāēā, èē òàíμḡ áí ḡēā àḡ ḡóḡúμḡē íííòñòà³ēēāòíí òàḡ³ íāéóíáíā: èàñāḡí àḡ ḡíμ áàḡíāāḡāáí – èàñāḡí áà ḡíμ áàḡíāāḡāáí, áà ḡàòíḡē íàḡáóí áàḡííāāáí – àḡ ḡàòíḡē íàḡáóí áàḡííāāáí, áà ḡóā ííāāáí – àḡ ḡóā ḡàòòàí... Èí ḡí ḡāēā áíḡḡā èàḡā, èē áàḡ éí áóíā òḡàḡàíēīāēḡìμḡē íóòàḡíā° áà ḡāéḡ àḡ ḡóḡúμḡē íííòñòà³ēē ḡēā àḡ ḡóḡúμḡē àñíñēē ííμḡ íēḡ íàúííμḡē ḡēēíḡē ḡēāēāàḡḡí èòíāā íáíáíḡíā. Ààḡ íēñíēμḡē áíēí áà éí íàúí° òàúēμḡē “áàḡííāāáí-áàḡííāāáí”, ííāāáí-ḡàòòàí” íāāḡāā øóāāáíā.

4. Áíμēāμḡē òḡàḡàíēīāēē íóòàḡíāēā, èē òàāāññòòē íāøāáíāμḡ ḡóñóñēḡòē íóòàḡíā° íāéāí èàḡāāáíā: áííḡ ḡāāáí áóāáí – ááíḡ ḡāāáí áóāáí, ÷àøíē òàò áíøòàí – ÷àøíē òàò íāāíøòàí, ÷àøí áíøòàí – ÷àøí íāāíøòàí, ḡ'ḡ àēēāí – ḡ'ḡ íāēēāáí...

Áíḡḡ áóòò, èē áàḡ òàḡēēāē òḡàḡàíēīāēḡìμḡē íóòàḡíā° èàēēíàμḡē íóòàḡíā° íāā³āē íóμēí áíḡāíā áà íàúííē íóòàḡíāēḡí ḡāāøàí èòíāā íáíáíḡíā: ñóḡáíē òàēḡ – ñóḡáíē øēḡēí, èàñāḡí áà íñííí áàḡāíøòàí – èàñāḡí áà ḡàìēí ḡāāáí...

Óḡàḡàíēīāēḡìμḡē íóòàḡíā° ÷óí áíñēòàē ḡēēóḡòē èòíāā áàḡíē òàúñēḡííē áà íóḡíáóḡáíā èòíāā íáíóāáíē íàúíí ḡēḡíàò íāéóíáíā.

Ìóḡíāēòμḡē òḡàḡàíēīā°

Ääð çàáííë òíçéë° áó àà , çé, ää âíμëäμíë òðàçáíëíäëä íàâçóääíä, èë àç çέμàòè ñíðòó òàðèëä àà íàðàçííë° äóííäóí áíøáíä μàí, γέ íàúííë òíóíëë òðàçáíëíäëðí èðíäà íàíàíγíä. Ìàñàëáí, òðàçáíëíäëçíμíë “çíë ñ’çáí çàääáí íàáóääí”, “ñàä ñíμëääøðí íà,òòáí” àà “Çàíëí èàðèää íààí ààðííàääáí” àç çέμàòè ñíðòó òàðèëä àà íàðàçííë° òàð³ èóíáíä μàí, γέ íàúííë òíóíëë òðàçáíëíäëë çé, ä áóääáíë íðääíàð – íààííðí èðíäà íàíàíγíä.

Áó àà , çé, ää òðàçáíëíäëçíμíë íàúííë òíóíëë òðàçáíëíä° äíøðàä, èë àç çέμàòè ñíðòó òàðèëä àà íàðàçííëëðí òàð³ íàëóíáíä, íóðíäëðμíë òðàçáíëíä° íí äíðàíä. Ìàñàëáí, “äëàð ààðëí ààðàäëääí” – “òóð ààðëí ðàçííäáí”, “àç òóä ðàòòáí” – “áëí° áíëí øóääí” íóðíäëðμíë òðàçáíëíä° íàáíøáíä. Äëääðμí ñàμë àà íàíñàäë äàëäíä èë ààðííàääáíä, òàç àç òóä íàðàääáíä (Ä. Áàμíð°). Ìàðäóíë í çέëááíä, äääð íàðàòòà íí°, μàòíàí äóííí íàëóíáíä, èë áëíëàð áíëí øóääàñð, íàçàðàð íàíäëðäà (Àç “Õíðíóøðàë”).

Ìäëä áíγä èàðä, èë μàð γέ íóðíäëðè òðàçáíëíä° áí èðíäàë íàúíëë òíóíëë òðàçáíëíä° àà γέ ñëëñëäë íóðíäëðíðè òðàçáíëíä° íóðòàμëä øóää, òàðàðμíë äóííäóíë γέ íàðμóíðí áí òàðçμíë àà òóä òíñ èðíäà íàëóíáíä. Íóðíäëðμíë òðàçáíëíä° øàëëë äëääðäóíóóàëë γέ âíμëäë òðàçáíëíä° íàñòáíä àà äàð çàíëíäë γέ ÷íëäëë òíóí° íëç òàøàëëðè íàíä, ááíä. Ííμí àç çέμàòè èðíäàëë íàúííë òðàçáíëíä° àà μàí íàçàëë áíøáíä μàí, øàëëáí òàð³ íàëóíáíä. Ìàñàëáí, òðàçáíëíäëçíμíë “ñàð àà íñííí ðàñëääí”, “éððà-éððà ã’øð äëðèðòáí” äàð èðíäàëë íàúíëë íëμíγò øíä áóääí μàííàúíí áíøáíä μàí, øàëëáí àà μàíäëääð øááíμàð íàáíðàíä. ...÷óí äííëñð°, èë èí ðíμ àç ð’è íà³øàë òó ñíðòà øóääàñð, ñàðàð àà íñííí íàðàñä. Áà³ðà íàáëí°, èë èí ðíμ àà äë, ðè òó ÷° äääð çàððð äñð, éððà-éððà ã’øð íàäëð° (P. Äëíäëðíä).

Äàúçáí âíμëäμíë òðàçáíëíäëë ñàðíàúíí áí äëääð òðàçáíëíäëçíμí íóðíäëð øóää íàòàáííä. Ìàñàëáí, òðàçáíëíäëçíμíë “òèð àà ñàíä ò’ðääí”, “ðíëáú íàñð° èàðääí”, “ëíëë èíð ààðííàääáí” àà íàúííë òíóíëë àà íà³ñàä , íðçòë òóä íàðàñëääí íóðíäëðáíä, μíë íí èë òíäëøμíë íàúíëë ííμí γëðáíä íàñò. Ìàñàëáí, òðàçáíëíäëçíë “òèð àà ñàíä ò’ðääí” àà íàúííë èëíäàëë òèðää ò’ðääí, ðàòí èàðääí íëç íàíγä. Íííáíäë μàíëí, òðàçáíëíäëçíë “ëíëë èíð ààðííàääáí” μàí òíäëøë íàðñòñë íàúíí° äíðä. Èàëμí μëñ èàðäá áóääí, èë íðëðó íðëðíí ëíëë èíðàð íàääàðíγä. Ääð èí çóíëä èäëíäë “ëíëë èíð ààðííàääáí” àà íàúíëë òíø øóääáíë ñëððó àñðíð, øëëàñð ò’ðääí ííàääàñð.

×è òàäðä èë èðíðà ðàòò, äàð íóðíäëðøàäëë òðàçáíëíäëçíμí íàúííë èó²àäëë èàëëíàμíë òàðëëäë ííμí àç íàääë íàçàð áàðóí íàíííäó íàúííë òíóíëë âíμëäμíë òðàçáíëíä° àà μëñíä äëðèðòà íàøàää. Ìàñàëáí, òðàçáíëíäëçíμíë “àà òëðíçé γέ íàíëäëð àðçëääí”, “áí ííμë ÷àμíðääμð’çà àà çáíä áóääí” àà “àà äëääí ñàð íàøóääí”, èë íàúííë èó²àäëë èàëëíàμíë μàð èàñííë ííμí äóííäóíáíä, áí íàúííë òíóíëë òðàçáíëíäëë íëμíγò òóáð’ áóääí, ñíμëäçàííëë íàòòóíëóíáíä áóääáíë íàñòó íóðíäëð íàøàääíä.

Òðàçáíëíäëçíμí äíðíë òóñòñëγòμíë óñëóá° íàáíøáíä. Àç èí ð’, íóðíäëðμíë òðàçáíëíä° íëç òóñòñëγòμíë óñëóá° çíμëð íàíàíγíä. Íóðíäëðμíë òðàçáíëíä° μàí àà íàáúμíë äóòòóá’° àà èëðíä° çóáí íàøàääíä àà äíðíë íàðëëä òíññàë ëñòëðíäà íàáíøáíä. Ìàñàëáí, òðàçáíëíäëçíë “òíëë èàñàðí áàòòáí” àà íàáúë òðàçáíëíäëçíμíë äóòòóá’°, ääëä “çàðó çàääð èàðääí” àà íàáúë òðàçáíëíäëçíμíë èëðíä° íàíñóá àñð.

Óíóíáí, ääð çàáííë òíçéë° íóðíäëðμíë òðàçáíëíä° çé, äáíä. Ííμí äàð íóò³ë ã’γíäà àà äàð òàñàëðë íàäëñàíäà ÷óí âíñëðäë óñëóáë áäää° íàððëä ëñòëðíäà ÷àðíð íàäëðáíä àà ààðíë íóððàáó ñàμàμ èðíäà íàíóääáíë íàúíí ,ð° íàðàñííáíä.

Ääð çàáíí íóðíäëðμíë òðàçáíëíä° àμàíëγòë çóáíííä äíðàíä, çàðí èë ííμí íëøíäë áíëëääðëë òàðëëäë èó²àäëë çàáíí íàáíøáíä.

Èàðëíàμíë òðàçáíëíä°

Ííáíáè âîììèâîìè èó²ââ° âîììèâîìè òðàçáîíèã° íèç áîðíè ³àðèíà (âàðèàíò) íàáíðáíà. Òðàçáîíèãèçîìí íîíèèí àñò àç áó àà çè,âà ÷óçóìí òàðèèá, ááíà, àííí ÿèà àç ÷óçóìí íóáíðè³è òñèóáè á'ÿíàà, íààèñáíàà òà²èèð áíàà, íàñò íàø íààðàà íàøààà, èè àç èí íàííè ÿèèóðòò òñòòáíðè íííí òàèàè íàíà, áàà. Íàñàèáí, òðàçáîíèãèçè “òóáðí àà ìàð òàðàò çàááí” áîðíè ³àðèíàìè “òóáðí àà ìàð ñ' çàááí”, “òóáðí àà ìàð è'÷à çàááí”, “òóáðí àà ìàð è' áíáíðòáí”, íàáíðáíà.

£àðèíàìè òðàçáîíèã° ààð íàðèçàè èààç òóááí, èèíàà ààøòáí àà, òòð'áóçíð òóááíè áàúçà ÷óçóìíè âîìèèâîìè òðàçáîíèã° àà áóçóá íàíÿíà:

1. £ààçðààèè ÷óçóìí. Ààð íàðèçàè èààçðààèè ÿèà àç ÷óçóìíè òàðèèáè òðàçáîíèãèçîìí ³àðèíà, òóá ààðèàíòîìè òðàçáîíèã° àà áóçóá íàíÿ: *×àøííè áàðèèà÷íàáíí áà ààñòàè íòñàèèàìà ... àòòíà áà ñ'ìààò áóðèàà òóá (Ñ. Áéí°). Áàáíçàí áí èí ìàððàèàðè áàáíð ñóòáíàø áóðèàà òóáà áóá. – Áà÷íðà... – áóòò (Ñ. Áéí°).*

£ààçðààèè ÷óçóìíè òàðèèáè òðàçáîíèãèçîìí áí áó ðíì àà àíàè íàíÿ: à) *èààçðàà° áí íóðíàèòîìè èó²ââ°*. Ëè, ÷áíà ÷óçóìíè òàðèèáè òðàçáîíèãèçîìí áí íóðíàèòîìè èó²ââèàøíí èààç òóáà, ³àðèíàìè âîìèèâîìè òðàçáîíèãèðí àà áóçóá íàíàðàíà:

– *Ñóòáíè òóíí ìàí, – áóòò íóòààðèè° áà ïí íóèèí, – ÿè áàíè òóøèó òíè° àñò.*

– *Áóðòòò àñò, èè ìíèí èí ÿè ñóòáíè òóøèó òíè° àñò, ÿè òàí-òàíè çà²íà àñò.*

à) *£ààçðàà° áí èàèèàìèè ²àðèèíóðíàèò*. £àðèíàìè òðàçáîíèã° ààð íàðèçàè áí èàèèàìèè ²àðèèíóðíàèò èààç èàðàíè ÿèà àç ÷óçóìíè òðàçáîíèãèçîìí íèç àà áóçóá íàíÿíà: àèèè èàñáðí áàçíàèòà èàðàáí – àèèè èàñáðí áàòí³àò èàðàáí... (£àèèàìèè “àáí” àà “ñóòáí” íóðíàèòè èó²ââèàíà, áàèà âîìèèâîìè èó²ââèè “áàçíàèòà” àà “áàòí³àò” èàèèàìèè ²àðèèíóðíàèò° íàáíðáíà).

2. £èíààøààèè ÷óçóìí. Áíìí àà òàðèèáè òðàçáîíèãèçîìí èàèèàìèè íàà èèíàà òóáà, ³àðèíàè íííðí àà áóçóá íàíàðàíà. Àç èèíààøààèè èí áóíà èàèèàìí àà íàííè òðàçáîíèãèçîìí òàèàè íàíàðàíà. Íàñàèáí, ³àðèíàè òðàçáîíèãèè òðàçáîíèãèçè “áó ààñò ààð áéí°” áí èèíàè èàèèàè “òè³³íàà” àà áóçóá íààààñò: áó ààñò ààð áéí° (áó ààñò àà áéí°) – áó ààñò àà áéí° òè³³íàà. Ííáíáè ìàíèí, ³àðèíàè òðàçáîíèãèçè “Çàíèí èàøàà” ìàí áí ìàíèí ðíì èíðààñò òóáààñò: Çàíèí àà èííàø èàøàà.

3. Óòð'áóçíð òóááíè ÷óçóìí. Ëè ³èíè ³àðèíàìè òðàçáîíèã° ààð íàðèçàè òòð'áóçíð òóááíè ÷óçóìíè òàðèèáè òðàçáîíèãèçîìí íàèáí òóáàáíà. Íàñàèáí, ³àðèíàè “í÷àè èàñáðí íèøíí áíàáí” ààð íàðèçàè àç òðàçáîíèãèçè “í÷àè èàñáðí àç Ó÷³ð²íí íèøíí áíàáí” àà áóçóá íààààñò.

¥àíèí òààð, àà áóçóá íààáíè ³àðèíàìè òðàçáîíèãèçîìí àà ìíàèñàìè èààçðàà°, èèíààøàà° àà òòð'áóçíðøààèè ÷óçóìíè òàðèèáè òðàçáîíèãèçîìí íàðàòò àñò. £àðèíàìè òðàçáîíèãèçîìíè çàðèí àà èí íàííí ààèèàò íàèóíàíà: “íè,íè àáíðí áóðèàáí” – “àà íè,íè àáí èààà çàááí”, “íè,íè àáíè èàñáðí øàðò° áóðèàáí”; “àç àèè áóçàðííèàáí” – “àç òèèð áóçàðííèàáí”, “àç òà,è áóçàðííèàáí”; “³àñàí ò'ðàáí” – “³àñàí, ÿ èàðàáí”; “òàáúè èàñà àèðèòòáí” – “òàáèàòè èàñà àèðèòòáí”; “àç òàìòè àèè” – “àç òààè àèè”, “àç òàìè àèè”, “àç ñèà³è àèè”, “àç ñàíèèè ³àèá”; “áí ÿè òèð áó íèøííðí çàááí” – “áí ÿè òèð áó íìó çàááí”, “áí ÿè òèð áó òíðòà çàááí”, “áí ÿè òèð ñà íèøííðí çàááí”: Íí èí èíððí èàðàà òàáííàí, áí ÿè òèð áó íèøííðí çàááà° íàøàáí (Ñ. Áéí°). Áóðàóàçèÿè ðòñ ààð ñíÿè èí çáíà áí ÿè òèð ñà íèøííðí çàááíèèò. (Ð. ¯àèè).

£àðèíàìè òðàçáîíèãèðí áóáèàòîìè òðàçáîíèã° íèç íàá'ÿíà. £àðèíàè ÿè âîìèèâîìè òðàçáîíèã° áóááíè âîìèèâîìè òðàçáîíèãèè àèààð àç ÿáííàèè ñíòò àà íàííí íóáèÿí íààðàà. Àç ÷áíà ³àðèíàè òðàçáîíèã° ÿèà àñíñ° áóáà, øàèèìè àèààð ààð àñíñè øàèèàí òà²èèð, òóáíè íí àà áóçóá íàíÿíà. Øàèèè àñíñèè ³àðèíàìè òðàçáîíèãèðí èíààðèàíò, òóá ñàð³àðèíà àà øàèèìè òà²èèð, òóáè èíààðèàíòè òðàçáîíèãèðí ³àðèíà, òóá ààðèàíòè òðàçáîíèãèçîìí íàíííàíà. Íàñàèáí, áààð “çèèààè ñóòáíðí àà òàðàòè àèààð áóðàáí”-ðí ÷óí èíààðèàíò (ñàð³àðèíà) ³àáóè

éóíáí, íàñ òðàçáíēīāēçìµīē “ñóðáíðí áà ðíµē äēääð äàðáííääí”, “ääíðí áà ñ’è äēääð òíðòáí”, “ääíðí áà äēääð òàðàò áóðääí” áà íííáíäē èíµí ÷äðēíàµīē ííðí òàøēēē íääēµáíä.

Ñàâīē áà ñóñðēøµī

1. Òðàçáíēīāēçìµīē ñáðíàúíí ÷° áóíà áíµēäµīē òðàçáíēīāēàíä? Ìēñīē á’ää.
2. Íòðàçíäµīē òðàçáíēīā° ÷ēñò? Ôēēðàòííðí áí ìēñīēµí ñíäēò íáííää.
3. Íóðíäēòµīē òðàçáíēīā° ÷ēñò? Ôēēðàòííðí áí ìēñīēµí àñññííē éóíää.
4. Êääí òñóñēyòµīē óñēóáēē íóðíäēòµīē òðàçáíēīāēðí íääííää? Ìēñīē á’ää.
5. Łàðēíäē òðàçáíēīā° ÷ēñò? Òääíáàòííðí áí ìēñīēµí àñññííē éóíää.
6. Áà áóçóä ñàääáíē ÷äðēíàµīē òðàçáíēīā° áà éääí µíäēñàµí íàðáòò áñò? Ôēēðàòííðí áí ìēñīēµí ēñáíò éóíää.
7. Аз асарҳои бадеи ба воҳидҳои фразеологии сермаъно, мутазот, муродифот, вариантноки панчтаги мисол навесед.

Адабиётҳо:

6. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе, 2007
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик Ҷ. I. – Душанбе, 1985
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик Қ. 1 – Душанбе, 1973
9. Энциклопедияи тоҷик. ҷ.2 – Душанбе-1980. саҳ. 1260-1264.
10. Мачидов Х. Фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе 1982.

Маъруъаи 14

Фарҳангшиноӣ (лексикогрaфия)

Лексикогрaфияи тоҷик (форсӣ) аз асрҳои X сар шуда, бо мурури замон тараққӣ кардааст. Луғатҳои аввалин асосан аз тарафи адибон ба сифати рисолаҳои мухтасари калимаҳои душворфаҳм бо аъзоҳот тартиб дода мешуданд. Ин рисолаҳо лексикаи номаълум ва ё шубҳанокро дар бар мегирифтанд ва ҳамчун манбаи захираи луғавӣ хизмат мекарданд. Калимаҳои ин рисолаҳои луғавӣ ба тартиби ҳарфҳои охирин оварда мешуданд, то ки шоирон калима ибo ин ё он қoфия даркорро зуд дарёбанд. Якумин луҳати тафсирие, ки маҳфуз монда то ба мо расидааст «луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ мебошад, ки дар нимаи дуоми асри XI таълиф шудааст.

Дар «Луғати фурс» лексикаи душвори асарҳои шоирони Мовароуннаҳр ва хурорсон эзоҳ меёбанд. Дар луғат бисёр мисолҳо аз осори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Абушакури Балхӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ ва дигар шоирони асрҳои X-XI гирд оварда шудаанд.

То аввалҳои асри XIV асосан «Луғати фурс» ва вариантҳои такмилёфтаи онро истифода мекарданд.

Луғати муҳимме, ки пас аз «Луғати фурс» таълиф шудааст, «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад Ҳиндушоҳи нахчавонӣ мебошад.

Дар давраҳои баъдина лексикогрaфияи форсӣ-тоҷикӣ ба таври махсус инкишоф меёбад. Луғатҳои зиёди тафсирий. Ки фарҳанг ном доштанд тасниф мешаванд. Луғатҳои зерин аз ҷумла фарҳангҳои бисёре мебошанд, ки то аввалҳои асри XX навишта шуда, шўҳрату эътибори махсусе пайдо кардаанд: «Шарафнома»-и Иброҳим Қивомӣ Форўқӣ (соли 1466), «Муайид-ул-фузало»-Муҳаммад ибни Лоди Деҳлавӣ (соли 1519), «Кашфул-луғот ва-л-истилоҳот»-и Аҳмади Сури Бухорӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Ҳусайни Инҷу (соли 1608), «Бурҳони қтеъ»-и Муҳаммад Хусайн ибни Халафӣ табрезӣ (соли 1652), «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди ат-Таттавӣ (соли 1654), «Ғиёс-ул-луғот»-

и Муҳаммад Ғиёсиддин (соли 1827), «Фарҳанги Онанроч»-и Муҳаммади Подшоҳ (соли 1890).

«Луғати фурс» бештар лексикаи «фурс», яъне форсӣ-тоҷикии кӯҳнаро дар бар мегирифт. Ки қисми асосии онро лексикаи аслӣ-тоҷикӣ ва форсӣ ташкил медиҳанд, як қисми онҳо аз гуфтугӯ ва шеваҳои гуногуни ин забонҳо, инчунин аз забонҳои дигари эронӣ (суғдӣ), аз забон паҳлавӣ ва ҳатто авесто гирифта шудаанд.

Дар давраҳои минбаъда, ки омезиши лексикаи забони тоҷикӣ бо забонҳои гуногун, махсусан, бо забони арабӣ ба вуқӯъ омада буд, лексикаи арабӣ ба забони тоҷикӣ дохил гардида. Дар луғатҳо торафт зиёдтар мешуд. Бисёр калимаҳои юнонӣ ва латинӣ муарраб ба воситаи забони арабӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ даромадаанд.

Онҳо асосан аз терминҳои соҳаи тиб-номи растаниҳо, моддаҳо ва доруҳо иборат буданд. Ин гунна лексикаи ихтисосӣ аз рисолаҳои тиббӣ ба луҳатҳо (махсусан ба «Бурҳони қотеъ») дохил шудааст.

Барои эзоҳи калимаҳои арабӣ луғатҳои махсус тасниф мешуданд. Якумин луғати арабӣ ба форсӣ-тоҷикӣ «Точ-улмасодир»-и Завзанӣ (асри XI) мебошанд. Баъдтар луғати машҳур «Сўроҳ»-и Чамолиддини Қаршӣ (асри XIII) «Мунтахаб-ул-луғот»-и Абдурашиди ат-Таттавӣ (асри XVII) ва бисёр луғатҳои дузабонаи дигар таълиф шудаанд, ки мо ҳоло дар бораи онҳо Сухан намеронем. Фақат як луғати нисбатан хурд, аммо муҳимро ки дар асри XIII таълиф ёфтааст, тасвир менамоем. Ин «Нисоб-ус-сибён»-и Абӯнаصري Фароҳи мебошад ки ба шакли назм таълиф ёфта калимаҳои арабиро ба тоҷики-форсӣ тарҷума мекунад. Ин луғати манзум, ки лексикаи сериистеъмоли забони арабиро дар бар мегирад, асосан барои навомӯзони забони арабӣ навишта шудааст. Дар давраҳои баъдина бисёр луҳатҳои манзум ба таклиди «Нисоб-ус-сибён» тартиб дода шудаанд.

Барои эзоҳи лексикаи соҳавӣ, термин ва истилоҳоти илмӣ луғатҳои соҳавӣ ба вучуд оварда мешуданд. Дар асрҳои XVI-XIX тартиб доджани луғатҳои тиббӣ ривоч меёбад.

Барои ба таври дақиқ таҳқиқ кардани маънии матни асарҳо шарҳ ва хошияҳои бисёре навишта шуда, луғатҳои махсуси як асар, яъне луғатҳои муаллифӣ таълиф мешудаанд. «Фарҳанги Юсуф ва Зулайҳо»-и Чомӣ, «Фарҳанги Ахлоқи Носирӣ», фарҳангҳои бисёре барои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва ғайраҳо аз қабилҳои онҳоянд.

Бисёр луғатҳои гуногуни дигар, ҳамчун луғатҳои муродифҳо (синонимҳо), луғатҳои омонимҳо (таҷнис-ул-луғот), луғатҳои орфографӣ ва орфоэпӣ ва ғайра низ тасниф меёбанд.

Аввалин луғати тафсирие, ки то замони мо расида омадааст «луғати фурс»-и Асадии Тўсӣ мебошад, ки вай дар нимаи дуюми асри XI дар Озарбойҷони ҷанубӣ навишта шудааст. Калимаҳои эъзоҳшаванда дар «Луғати фурс» мувофиқи тартиби алифбои ҳарфҳои охир ҷой гирифтаанд. Дар ин луғат аз ашъори шоирони Осиёи миёна ва Хуросон Рӯҳакӣ, Абӯшакури Балхӣ, Фирдавсӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ ва дигарон мисолҳо оварда мешавад.

Яке аз фарҳангҳои машҳури тафсирий, ки асосан дар он лексикаи забони тоҷикӣ шарҳ дода шудааст «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халафи табрезӣ мебошад. Ин луғат соли 1652 дар Ҳиндустон таълиф ёфтааст ва он зиёда аз 20 ҳазор калимаро дар бар мегирад.

Яке аз луғатҳои машҳур, ки дар охири асри XIX дар Ҳиндустон таълиф ёфтааст, «Ғиёс-ул-луғот»- (1827) Муҳаммад Ғиёсиддин ибни Чололиддини Ромпурӣ мебошад. Дар ин луғат асосан калимаҳои душворфаҳм қатъӣ назар ба қадом забон дахл доштанишон шарҳу эъзоҳ дода шудааст. Дар таҳияи ин луғат муаллиф китобҳои энциклопедӣ ва рисолаҳои зиёдеро истифода кардааст. «Ғиёс-ул-луғот»-ро аз бисёр ҷиҳатҳо энциклопедияи мухтасар номидан мумкин аст. Дар он як қатор мақолаҳо ҷой гирифтаанд, ки ҷандин сайфаро ишғол мекунад. Моддаҳои луғавии «арӯз», «изофат», «ҷамъ» ва ғайро мисол овардан мумкин аст.

«Бахори ачам» (соли 1739) таълифи Ройтегчанд мутахаллис ба Баҳор яке аз беҳтарин ва мутабартарин фарҳангҳои калонҳачми пешина мебошад, ки дар он асосан воҳидҳои фразеологӣ шарҳ дода шудаанд.

Фарҳангшиносии имрӯзаи тоҷик

Чунон ки дар боло дида гузаштем фарҳангшиносии тоҷик таърихи зиёде дорад. Тамоми фарҳангҳои қадима асосан барои забони форсӣ-тоҷикии Мовароуннаҳр ва форсии Ҳиндустон баробар истифода бурда шудаанд. Фарҳангшиносии тоҷик имрӯз ҳам ананаҳои гузаштаре давом дода ба як қатор мувафакқиятҳои ноил гаштааст. Дар таърихи фаҳангшиносии имрӯза аввалин луғати тафсирий ба қалами устод Айни таалук дорад. Ин луғат ҳанӯз соли 1938 тартиб дода шуда зиёда аз 11 ҳазор калима ва ибораҳои хоси тоҷикиро дар бар мегирифт. Аммо нусхаи аслии ин луғат дар нашриёти Тоҷикистон гум шудааст. Чи навъе ки муаллиф дар муқаддима қайд мекунад 50 ҷисати калимаҳои ин луғат аз забони ғуфтуғу гирифта шудааст ва 50 ҷисати дигар барои хондани адабиёти классикӣ дар луғат ҷой дода шудааст.

«Фарҳанги забони тоҷикӣ», 45 ҳазор калимаро дар бар мегирад яке аз мувафакқиятҳои бузурги филологияи тоҷик аст. Дар ин луғат асосан лексикаи қадимаи забони тоҷикӣ аз рӯи манбаъҳои адабиёти классикӣ ва умуман осори хаттӣ тартиб дода шудааст, ки барои хондани осори гузаштагони мо кӯмак мерасонад. Дар ин луғат барои тасдиқи маънои калимаҳо аз адабиёти классикӣ мисолҳои назмӣ ва насрӣ оварда шудааст. «Фарҳанги забони тоҷикӣ» луғати таърихӣ буда, барои хондан ва омӯختани забони пешинаи тоҷик ва умуман лексикология сарчашмаи муҳим мебошад.

«Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» (фарҳанги фразеологӣ) тартибдиҳанда М.Ғозилов иборат аз ду ҷилд, соли 1963-64. Дар «Ғаҳанги ибораҳои рехта» қисми асосии фразеологияи имрӯзаи тоҷик ба тартиби фарҳангшиносии ҳозиразамон ҷамъ ва эъзоҳ дода шудааст. Ба ҳар як маъно аз асарҳои нависандагони тоҷик С.Айни, М.Турсунзода, С.Улуғзода, Р.Ҷалил, Ҷ.Иқромӣ, А.Деҳотӣ, Ҳ.Карим, Ғ.Муҳаммадиев ва дигарон мисолҳо оварда мешавад. Қисми зиёди ибораҳои рехтаи ин фарҳанг хоси забони

āīāā ōāāīē ēō²āōμī āīēñē āā āō,ōā īāāāīē īāāūμīē āōīāōīē īīμī īāāāōāāā. Īāø āç μāīā, ēō²āōμī āā āō īāāūē āñīñ° ζōāī īāøāāāīā: 1) ēō²āōē ýīñēēēīāāē, 2) ēō²āōē òēēīēīā°. Āāð μāð ēāāīñē ēī āōīā ēō²āōμī ēāēēīāμī āī òāððēāē īōāēýī (āī òāððēāē āēēōāī) īāāðāā īāøāāāīā. Āīīī, āç ζēμαðē āōçīøōāīē īā³ñāā, òññōñēýòμīē ēāēēīāμī āā īāðēāāē øāðμē īīμī òāð³ īāēōīāīā. Āāð ēō²āōμīē òēēīēīā° āīμēāμīē ēō²āā° āā òðāçāīēīā° īāāðēāē øāðμ ³āðīð īāāēðāīā, āāēā āāð ēō²āōē ýīñēēēīāā° ²āēð āç āīμēāμīē ēō²āā° āīμēāμīē āēāāð īēç òāðñēð īāāāðāāīā. Īāñāēāī, ēāāēīāðμīē īāīðēðē ñē,ñ°, ēāīāðāē Āēēñīī, ēāīēðāēē āāðāīī, ēāīēðāēē ³āðç°, ēāīēðāēē ñīðōā, Āēēīýðē Āāōīīīēē Āāāāðōīē ē´μ°, Āēēīýðē īāīā, āīāāñāāēē òāðð°...

Āāð ēō²āōμīē òēēīēīā° āā āīμēāē ēō²āā° – āā ēāēēīā, īāúīī āā āēīīāðμīē āāñōððēð òññōñēýòμīē òñēōāēē īī īāúēōīðō āīāā īāøāāāā. Āç ēī ð´, ēāēēīāμīē āāð ēō²āōμīē òēēīēīā° īāāðāāøōāā āā μāīāē μēññāμīē īóð³ īāīñōāāīā. Āīīī īāāðēāē øāðμē ēō²āōē ýīñēēēīāā° ýçīμē āīμēāμīē ēō²āā° – ēāēēīā īāñō, ýúīā āāð ēī īāāūē ēō²āð āīμēāμīē ēō²āā° āç ζēμαðē īāúīī āā òññōñēýòμīē āāñōððēð òñēōā° īāāðēāē øāðμó ýçīμ ³āðīð īāīāēðāīā. Āāð ēō²āōē ýīñēēēīāā° īā āā āīμēāē çāāīī, āāēēē āāð āīðāē ÷ēçμīā, ēē òāāāññōðē ēāēēīā òāμīēāā īāøāāāīā, āī³āāāó μīāēñāμīē òāúðēð°, òāāē°, ēçðēīñ°, øāðñμī, īīμīē ζóðīð° īāúēōīðō āīāā īāøāāāā. Ēī áóā, ēē āāð ēō²āōμīē òēēīēīā° μāīāē ēāēēīāμīē īōñōā³ēēīāúīīð ,ðēāēμαīāā, īīāāē°, īēāī āā ēāēēīāμīē òā³ēēāēð òāñāēð° īāāðēāē øāðμ ³āðīð īāāēðāīā, āīīī āāð ēō²āōē ýīñēēēīāā° āç ēāēēīāμīē īōñōā³ēēīāúīī ēñīμī (ēñðēēīμμī āā āñīñāī ēñīμīē òīñ) īāāðāā īāøāāāīā, ēē ēī āōīā ēñīμī āēñāð āāð ēō²āðē òēēīēīā° āīāā īāīāøāāāīā. Āī īā³ñāāē īāēāī ēōīīēēāīē òāñāāāðōīð āāð òññōñē òāð³ē īāúēōīðōē āāð ēō²āōμīē òēēīēīā° āā ýīñēēēīāā° īāāðāāøōāā āç ēō²āðē “Ýīñēēēīāāēýē ñīāāðēē òīçēē” āā “Òāðμαīāē çāāīē òīçēē” īāúēōīðōē āāð òññōñē ēāēēīāē “ēāēē” āīāāøōāāðī īāīāāðāī:

Ēāēē (Aphaniptera), μāøāðīðē īāēāē īāðāçēð. Āñīñāī ðōīē īāāī, μāēāīē øēððīð āā īāððāīāāðī īāīāēāā. Āīē īāāīðāā, īāðēīāāø āç īīāēīāāø ðóðā, ðāīāāø çāðā÷ā , ζēāāð°, ñāðāø ē´īāā, ñīððē ÷āøīāø ðāēā īāā° (āāúçā īāīōāē Ē-μī òīōīāī ÷āøī īāāīðāīā), āāāāīāø ñāðī´ýē, ýē ζóðð īīē ³āðīýø īóð³ōāāāð áóāā, āāðīē ζāμēāāī ðēçīāð īāēōīāā. Āç òóðī çē,ā īāøāāāā. Āç òóðī āāúāē 4-12 øāāīāð´ç ēēðīēīāē ñāðāāē āāñī īāāāðīýā, ēē āāð īóāāāðē 8-100øāāīāð´ç āā çī÷ā, īāñ īēēēā āā āā Ē. (āāð āāāīē 6-220 øāāīāð´ç) òāāāēē īā,āāā. Āāð āōī, ³āðēā 1000 īāīōāē ē. μαúēōī āñò. Ē.-ē īāāī (Purlex irritans), Ē.-ē ñāā (Ctenocephalides canis), Ē.-ē ēāēēāīóø (Xenopsylla cheopis), Ē.-ē þðīīī (Ceratophyllis tesquorum), Ē.-ē īóø (eptopsylla musculi) āā ². Āāðīē īāāīó μāēāīī ðāāðīē āā īāμīēōīāīāē ēāñāēēμīē ðīóī, āīīāīā īāāīøāīā.

Óñōēμīē īōāīðēçā: īēāīμ āīøðāīē āēīī, āī īāμēóēē 2-5-ðīēçāē ñīāóīó ēāðāīē øññðāīē òāððē ðīā, ēñðēðīāāē ēīñāēðēðñēāμī āā ².

Ēāēē μāøāðīðē çāðāðīēē ðōīðīð; ēāēē īāāāçēāāī āç μāç ÷ēçā īóðāāññēð īāøōāāī; ēāēē āā āēðāāī áóāāī ēēīý āç ñāðīñāīā áóāāī, āā ēçðēðīā āððīāāī.

*Īāñð ýē ēāñā, ēē āā āēē īāμīāðē āāāðīīāø īāñð,
Ç-āððāðē ñ´ððā ēāēēā āā āēðāāīīāø īāñð.*

Ī´μñēīē Òāúñēð

ēāēē āāð īī÷ā (, øāēāāð) āðēēāīāāī ēēīý āç āā³āðīð āā āāðī³āð ēāðāāī; āā ēçðēðīā āīāīððāī.

*Āāā-ēī ³āñēāā, ēē īāðīμāīē īāīīēē ´ñð,
Òēāīīāāāī μāīāðī ēāēēē āçç āāð øāēāīð.*

Āñēðē Āñēēāð°

ēāēēē òāēīī āīīð° īāēāøāā çāðā. Ýāāīē ēāñā āāēāīā āñò.

*Āóððāīāð: βē á´ñā! Āóðð°: ¯īī āēāāμ!
Āēēāāðī, ēāēēāð āīīð° īāēāøāā.*

Àç øaðµε òàà³óççεèðε èàεεìàε “èàέέ” ààðìàìÿä, èε ààð εó²àðε ÿíñεεεññà° ààð áìðàε ÷εçä, èε èàεεìàε “èàέέ” ìàðàµìññä (µàøàðìð) àà ðäεµìε èàέέ ìàúεóìð äñäà øóääàñð, ààεä ààð εó²àðε ðεεìεññà° èàεεìàε “èàέέ” àç çεµàðε ìàúì (ìàúìε εó²ààεð ìàçìç°-ððàçáññä°) òàðñεð ààøðàñð.

Ìà³ñàäε òàúεεðε εó²àðµìε ðεεìεññä° ìεç ÿεðáñ ìáñð. Àçáññε ìµì áì ìà³ñàµìε ìóððàεεð òàððεä äñä ìàøääáñ, ìàúµìε ìµì ìεç áóññáóññä. Ëó²àðµìε ðεεìεññä° àç εεµìçε áì øaðµε èàεεìàµìε ìàðáðε ÿáñ ññµä , áñµεäµìε εó²àäε ìáññóáε ÿáñ³ààðε ìàúìεε èäεñεεäε çááñε äää° ìàµäðá øóääì , ìàøááññáñ, ìàø àç µàìä, àä áó ìáú çóáñ ìàøääáñ: 1)εó²àðµìε óìóì°, 2) εó²àðµìε ðñññä.

2.Ëó²àðµìε óìóì°. Ëó²àðµìε ðεεìεññäεä, èε ààð ìµì øaðµε èàεεìàµìε ìáññóáε µàìäε ññµäµì ää³ààðµìε ìàúìεε èäεñεεäε çááñε äää° ìáðäà øóääáñ, àä εó²àðε óìóì° òàäεó³ äñðáñ: εó²àðε òàðñεð° (ðàðµáññµì), εó²àðε òàðçóìä° , εó²àðε εìεì...

3.Ëó²àðε ðñññä. Ëó²àðµìε ðεεìεññäεä, èε ààð ìµì øaðµε èàεεìàµìε ìàðáðε ÿáñ ññµä ää , ðóä áñµεäµìε εó²àäε ìóðàäεε³ε ÿáñ³ààðε ìàúìεε èäεñεεäε çááñε äää° äñä ìàøääáñ, àä εó²àðµìε ðñññä ìáññóáñ: εó²àðε εñðεεìµìð (ññµä°), εó²àðε ìóðñäεóìð (ñεññεìµì), εó²àðε ððàçáññä°, εó²àðε µàìáóññµì, εó²àðε ìóðàçñä°....

Ëó²àðµìε ðεεìεññäεð ìεç çεµàðε ìì èε ìáññáññì áì çááñε ññµεäεó²àð òàøðäµ äàøðáñ ää , áì èàεεìàµìε µàìàúìε çááñε äεäð òàðçóìä øóääáñ, àä áó ìáú çóáñ ìáεóññä: 1) εó²àðε ÿεçááñ, 2) εó²àðε òàðçóìä°.

4.Ëó²àðε ÿεçááñ. Àð εó²àðµìε ÿεçááñ èàεεìàµìε ÿε çááñ áì èàεεìàµìε ðóäε µàìñ çááñ øaðµ äñä ìàøääáñ, ÿúñ µàì ìáääε εó²àð ää µàì øaðµε ìì ää ÿε çááñ ìáññóáñ. Ëó²àðµìε çáðεì àç çóìεäε εó²àðµìε ÿεçááñ ìááññä: 1) εó²àðε òàðñεð°, 2) εó²àðε εìεì, 3) εó²àðε ìððìÿ°, 4) εó²àðε ððàçáññä°, 5) εó²àðε ñεññεìµì, 6) εó²àðε µàìáóññµì, 7) εó²àðε ìóðàçññµì, 8) εó²àðε εñðεεìµìð (ññµä°), 9) εó²àðε øáää°....

5.Ëó²àðε òàðçóìä°. Àð εó²àðµìε òàðçóìä° èàεεìàµìε òàðçóìäøääáññäε ÿε çááñ áì èàεεìàµìε µàìàúìε çááñε äεäð òàðçóìä εäðä ìàøääáñ: εó²àðε ðìçεε°-ðóñ°, εó²àðε ðóñ°-ðìçεε° àç çóìðäε εó²àðµìε òàðçóìä° ìááññä. Ëó²àðε òàðçóìä° áóçááñ (εó²àðε ðìçεε°-ððáññóç°) ää äεñ,ðçááñ (εó²àðε ðóñ°-ðìðñ°-äðä°) ìàøääáñ.

×ε òàäðä èε øóìðä ðàðð, ìáúµìε εó²àðµìε ðεεìεññä° äεñ,ðáñ:

6. Ëó²àðε òàðñεð°. Ëó²àðε òàðñεð° äç çóìðäε εó²àðµìε ÿεçááñ áóää, èàεεìáó εáñðµìε çááñ µàìàúìεä òàøðäµ ìáäðäñ. Àð εì ìáúε εó²àðµì ìàúìε äñεεð ìàçìç° ää ðñäεµìε ìàúìεε èàεεìàµì òàäáññóðε èàεεìàµìε äεäð ää ìññìðµìε çááñ øaðµó ÿçìµ ìä,ááñ. Ëó²àðµìε òàðñεð° ìáçðäε εó²àäε ÿε ääðäε ìóäéÿñ çááñðì ääð ääð ìáäεðáñ. Ááúçáñ εì áóñ εó²àðµì ðì ääðäçä ìóðáññäε ìàøääáñ, èε µñεàðε ÷áñεññäε çááñðì ääð ðóä äεñ ìáñññä. Áàøðäðεìε εó²àðµìε ðñε³εεñäε ìì εó²àðµìε òàðñεð° ìááññä. Ëó²àðµìε òàðñεðεðì òàðµáñ ìεç ìáññä. Ëó²àðε òàðñεε° µàì ÿε ìáìáε εó²àðε òàðñεð° ìááññä. Ìáñäεáì, “Ëó²àðε òàðñεε°”-ε Ñ. Áεí° àç çóìεäε εì áóñ εó²àðµìñð.

7. Ëó²àðε òàúðεð°. Ëó²àðµìε òàúðεð° ñðäàðε εó²àäε çááñµìε³àäεì ää , ääðäµìε òàúðεðε çááñðì ääð ääð ìáäεðáñ. Àð εì áóñ εó²àðµì èàεεìàµì àç çεµàðε ìàúì ìàúìεäñ εäðä ìàøääáñ. Ëó²àðε èàεεìàµìε “Ááññ”, εó²àðε èàεεìàµìε çááñε ðìçεεε³àäεì, εó²àðε èàεεìàµìε ñó²° εó²àðµìε òàúðεð° ìááññä. Àð εó²àðµìε òàúðεð° ááúçáñ áäðñäðε øaðµε ìàúìε òàúðεð° ää áäðñääε èàεεìàµìε ìεç εóìðä εäðä ìàøäää. Àç εì ð°, εì áóñ εó²àðµìε òàúðεð° ää εó²àðµìε ÿðεññä° øááñµàð äñðáñ.

8. Ëó²àðµìε ÿðεññä°. Àð εó²àðµìε ÿðεññä° èàεεìàµìε çááñ àç çεµàðε áäðñää òàøðäµ ìáäðäñ ää òà²εεðìðä, èε µáññε ñáεðε òàúðεðεäññì ääð ìµì ää áóçóä ñäääáñ, òàä³ε³ εäðä ìàøääáñ. Ëì áóñ εó²àðµì ääð áñññε ìáðñäε ìó³ñεñä°-òàúðεð° òàððεä äñä ìàøääáñ. Ìµì ääð ìóäéÿ ìáìóäñäε ääðäçäε ðàøεäðεε çááñµìε µàìáóðµ ää µáññεä àµáñεÿðε çóáñññä äñðáñ. Ìáñäεáì, ìó³ñεñä ää ìóäéÿ ìáìóäñäε øáεεε òàúðεðεε èàεεìàµì

ñíàèò íàíóààíä, èè áòð´ìè çàáííììè ýðíí° àç ýè çàáíí ààðííàààíä àà àà ìèèàè ìèíàóààðííèè çàáííìí ìàííòáíä.

Ìàèä áíýä èàðä, èè èó²àòììè òàúðèð° àà ýòèìíèíà° àà ìàáúè ìó³íèñààèè ààñòóðè çàáííìí ìàáíèè òàðíáíí ìààèìáíä.

9. Èó²àòè èñòèèìììò. Èó²àòè èñòèèìììò àà èáíðàè àèààð èó²àòè èàèèìììè ñíìàá° èñòèèìììè èí , ìí ñíìàðí òàðí ìààèðäà. Ìàñàèáí, èó²àòììè èñòèèìììò°, òàðíèè°, ñíìàììè áóííáóíè èèí (ìó²ðíðèý, ààààè, òèèíí°, çàáííèèíí°, èèìè, ìó³ó³èíí°, è³ðèñíàè ñè, ñ°, ìàðáìàðèèà àà ²àèðà) àà ìàìèí ìàáúè èó²àò àíðèè ìàðàáíä. Èó²àòè èñòèèìììò àà èó²àòè èàèèìììè òíðèç° ìííáíáíä, çàðí èè èó²àòè èàèèìììè òíðèç° ìèç áàðòàð èñòèèìììí àà èàèèìììè ìàðñòñè áíìèðí òàðí ìààèðäà. Ààèä èó²àòè èàèèìììè òíðèç° èñòèèìììí àà èàèèìììè ñíìàììè áóííáóíè òíçàá°, ñè, ñ°, òàðíèè° àà ìííáíè èíìíðí ààð ààð ìààèðäà, àèííàð èí àç èó²àòè èñòèèìììò, èè èñòèèìììè ñíìàè àèììèàèè ìóðàððàñðí òàðì ìààèìáä, òàð³ ìàèóíä. Ààð çàáííè òíçèè° èó²àòè èàèèìììè òíðèç° òàððèà áíäà ìàðàáàñò.

10. Èó²àòè òàáàá° (àèàèàèòíèíà°). Ààð èó²àòè àèàèàèòíèíà° èàèèìììè èàìçàììè çàáííè òíçèè° ìààðèèè òàðì ³àðíð ìààèðäíä. Ýíí ààð çàáííè òíçèè° èí áóíä èó²àòè ìóððà òàððèà áíäà ìàðàáàñò, ààèä ààð ìèðèè èíðììè èèìèè òàá³è³ìèè àà èí , ìí òàáà , èè èàìçàììè çóáíííä ààðèèàðòáà ìàííáè èó²àòè àèàèàèòíèíà° èèíàà èàðäà ìàðàáà. Ýíí ýè çèèèè èó²àòè áóçàáííèè òàáàììè òíçèè° àà òàáú ðàñèèààñò (Ðàñòíðàóáàà Á. Ñ. Èó²àòè òàáààèè òíçèè°-ðóñ° (Òààæèèíèí-ðóñíèèè àèàèàèòíèè ñèíàð. Ì, -1963). Ñíèè 1989 èó²àòè ìóðàñàðè èàìçàììè Áóðíðí ÷íí òááàñò (Ì. Ìàìíóáíä, Á. Áàðàèà. Èó²àòè ìóðàñàðè èàìçàììè Áóðíðí. Áðàáíä: Áíèø, 1989)....

11. Èó²àòè òàçàíèíà°. Èó²àòè òàçàíèíà° èáíðàð èòíààììè òàçàíèíàèðí ààð ààð ìààèðäà. Ìèèà ìàñò, èè ìàúíìè èáíðàììè òàçàíèíà° àç ìàúíìè çóçúììè èáíðà ààðíàííýä, çàðí èè çóçúììè òàçàíèíàèèìí àà òàðçè ðàðòàáó òñòóáíð èíðàáñò òóáà, òáíìí ààð ìàìèí ìíè ìàçíçáí ýáíí ìàúíèðí èòíàà ìàèóíáíä. Ààð èó²àòè òàçàíèíà° ìàìèí ìàúíí ààð ìàààè ìàçàð áíðòà ìàðàáà. Ìàñàèáí, òàçàíèíàèèèè “áóàè ÷àðí² ò´ðàáí” ìàúíìè ààð ðíìè áííèðáí´ç° àà èèíí´ç° çàììàð èàèèàíðí áíðàà. Ñíèììè 1963-1964 çèèàììè ýèóí àà áóðìè èó²àòè òàçàíèíàèèìí àà òàáú ðàñèèàíä.

12. Èó²àòè ìóðíàèòíò (ñèííèììì). Èó²àòè ñèííèììì òí áíáíçàà àà èó²àòè òàðñèð° òàáíìàð áíðàà. Ààð ìàð áó ìàáúè èó²àò ìíààììè èó²àò àç çèìàðè ìàúíí (ìàúíìè àñíñ° àà èèíàà°) òàððàì ìààðäáíä. Ýàð áó ìàáúè èó²àò ìàì ýèçàáííä àñò. Àç çííèèè àèààð, ìíìí àç ýèèèèàð òàð³ ìàèóíáíä. Ààð èó²àòè òàðñèð° òàðìè àíìèèììè èó²àò° òàáàññòðè èàèèìììò èáíðàììè àç çèìàðè ìàúíí àà ìàì ìàçàèèò ìíííðàìí áíäà ìàðàáà. Áíí ààð èó²àòè ìóðíàèòíò áòð´ìè èàèèìììè ìàììàúíí , ìàçàèèìàúíí àç çèìàðè ààðàçàð ìààðèèè èñòáííèè àà òóñòñèýòììè òñèóáèèòí ìó³íèñà èàðäà ìàðàáíä. Çè, àà àç èí, ìàúíí àà òíàèòììè ìàúíìèè ìàð èàáíìè ìíìí ³àèä èàðäà ìàðàáíä. Ìàñàèáí, òàðñèðè èàèèììè “³íø” ààð èó²àòè òàðñèð° «Гнec-ул-лy²от» àà òàððè³è çàèè áíäà òááàñò: ³íø – èàðçè òóðèèñò, àà ìàúíìè àáð´ àà àà ìàúíìè ìíðàè ààðíç, èè àç çííèèè ò´èè ìààà òàðíèèèà áíðáíä. Õàðìè ñèèñèèèè ìóðíàèòíòè “èííí, ìàà, ààðàð, òàðñ, ìàðáóí, èàñ” ààð èó²àòè ñèííèììì: ìàúèóí àñò, èè çèìàðè òíóíèè èàèèìììè èí ñèèñèèèè ìóðíàèòíò èòíàèè ìàðìóíè òàðñ àñò. Ýàð èàèèììè ñèèñèèè àà ²àèð àç ìàúíìè òíóí° (èòíàèè ìàðìóíè òàðñ) ìèñààò àà èàèèìììè àèààðè ìàìñèèñèèèè òóá áíðíè ìàúíìè àà òóá òíí àà òíàèòììè ìàúíìèèò òñèóá° ìàáíà. Èàèèìììè “èííí”, “ìàà”, “ààðàð” àç çèìàðè ìàúíí òàèä ààñáú áóáà, ìàðìóíè òíóíèè “ààðàðèýò”, “èíííèýò”, “ìààíí”-ðí èòíàà ìàíáíýíä. Èàèèìììè ìàçèóð àà ²àèð àç ìàúíìè òíóí° áàúçáí àà ìàúíìè òàè³, áòð´ì àà ìàðòí àà ìàúíìè òàðñè çóáíííä ìèç èíð òàðíóáà ìàðàáíä. Èàèèììè “ìàðáóí” èñíè çíáú áóáà, ìàúíìè àèñ, ð° áíðàà àà ³àðèà ìàìàðà àà ìàìèí ìàúíí ìáíýä, ààèä áíìí àà ìàúíìè òàðä ìèç èñòáííèè ìàðàáà: ìàðáóí° áàì àç ìàðáóíçíààèñò (çàðä). Èàèèìììè “òàðñ”, “èàñ” ìàì àà ìàúíìè àèñ, ð° àà ìàì àà ìàúíìè ìóçàððàà, ýáííà° ìààðèèè èñòèòíàà ³àðíð ìààèðäíä. Èííí àà³òà èè ààð ýè áóáíð°

áàèèĩ ĩĩáā, àç μὰð òàðàò áà òóā òàñàèē° ĩà ĵ'ÿā, áà μὰð ĩóĩñēáàò áà àç μὰð ÷èç áàðĩē òóā ÿē òàñàèē° òàðĩøēāā ĩāāðĩðāā (Ñ. Áéí°). Ĩāāð áĩā μàĩēĩ ĩāàĩðĩ áà ĩàĩ ĩēøĩ āĩā... (Ñ. Áéí°). Èĩ ³ĩðēēĩē ĩāāĩēÿòē áàøàð āàð èàèēĩàμĩē çàðāāñòē òóāāøĩ ÷° áóĩā āāāàè, òðĩ ēĩðēøĩð ĩāēēμàĩā (Øàð³ē ñóðð).

*Ààāðĩμē èàñĩĩ μὰ ĵ àà ĩà³ñāā ĩàðàñēā,
βē áāā ĩàēóĩāā, òĩ áà òóāàø ñāā ĩàðàñāā. (Çàðá.).*

Àμàĩēÿòē ĩðĩāèøĩð ÷óĩ ĩðĩāèøē āĩμēāμĩē ēó²āā° āàð ĩóĩøēðàòē μὰðð'çàè øàðñ, āàð áĩē³ áà ðàāøàĩ áà ĩ ĩàĩóāāĩē òēèð èàēĩ āñò, çàðĩ “āàð μὰ ĵ ĩāā³āē àēāāð ÷óĩ āàð ēó²àòē ñēĩĩēĩμĩ áĩēēāāð° áà ĩçòèēē çàáĩĩ áĩ ēĩ áóĩā ñāμāμ° àēñ ĩàĩā, áāā

8. Ēó²àòμĩē òàð ĵóĩāā°. Ēó²àòμĩē òàð ĵóĩāā° èàèēĩàμĩē ÿē çàáĩĩðĩ áĩ èàèēĩàμĩē μàĩàúĩē çàáĩē àēāāð òàð ĵóĩā ĩàēóĩāĩā. Èĩ áóĩā ēó²àòμĩē áàðĩē ĩĩ'ðàĩē çàáĩĩ, āĩēñòàĩē áĩēēāāðēē ēó²āāèē ĩĩμĩ àç ÿē çàáĩĩ áà çàáĩē àēāāð òàð ĵóĩā ĩàĩóāāĩē ĩñĩðē òàòò° çàðððāĩā. Ēó²àòμĩē òàð ĵóĩāā° áóçàáĩā áà àēñ, ðçàáĩā ĩàøāāāĩā. Áàøàððēĩē ēó²àòμĩē òàð ĵóĩāā° áóçàáĩāāĩā. Áàð ēó²àòμĩē àēñ, ðçàáĩā èàèēĩàμĩē ÿē çàáĩĩ áĩ èàèēĩàμĩē μàĩàúĩē áó áà çē, áà çàáĩĩμĩē àēāāð òàð ĵóĩā èàðāā ĩàøāāāĩā. ĩàñàèāĩ, “Ēó²àòē ðóñ°-òĩðñ°-àðāá°”, “Ēó²àòē ðóñ°-ĩàĩēñ°-áĩāèēñ°” – àç ĵóĩēàè ēó²àòμĩē àēñ, ðçàáĩā ĩāāĩøāĩā. Áàð çàáĩē òĩ ĵēē° “Ēó²àòē ðóñ°-òĩ ĵēē°”-ðĩ Øĩμμāēāāð ÿĩòàĩāĩā òàððēā āĩāāñò, èē ñĩēē 1899 āàð Ēĩāĩĩ áà òāáú ðàñēāāāñò. Áàð ēĩ ēó²àò èàèēĩàμĩē àç ð'ē ñĩμāμĩ āĩāā øóāāāĩā. ÿēĩē āàð çàáĩē òĩ ĵēē° ēó²àòμĩē áóçàáĩāē çàðēĩ ĩàøð āàøòāāĩā: “Ēó²àòē ðóñ°-òĩ ĵēē°” (çàðē òàμðēðē Ñ. Áéí° áà àēāāðĩĩ, ñĩēμē 1933-1934), “Ēó²àòē ðóñ°-òĩ ĵēē°” (çàðē òàμðēðē À. Ĩ. Āāμĩò° áà Ĩ. Ĩ. Āðøĩā, ñĩēē 1949), “Ēó²àòē òĩ ĵēē°-ðóñ°” (òàμðē òàμðēðē Ĩ. Á. Ðàμēĩ° áà Ē. Á. Óñĩāĩñēāÿ, ñĩēē 1954), “Ēó²àòē ĩóðòàñàðē òĩ ĵēē°-ðóñ°” (ĩóðàòòēā Ē. È. Èāēĩĩòàðĩā, ñĩēē 1955), “Ēó²àòē ðóñ°-òĩ ĵēē°” (ĩóðàòòēāĩ Ñ. Á. Āðçóĩāĩā áà ÿ. È. Èàðēĩā, ñĩēē 1981), “Ēó²àòē ðóñ°-òĩ ĵēē°” (çàðē òàμðēðē Ĩ. Ĩñēĩ°, ñĩēē 1985), “Ēó²àòē áóðòóā'èē òĩ ĵēē°-ðóñ°”, “Ēó²àòē òĩ ĵēē°-ððāĩñóç°” (ĩóðàòòēāĩ Ĩ. Øāμĩāĩā áà Ē. Ðà ĵāāĩāā, ñĩēē 1963), “Ēó²àòē ĩóðòàñàðē òĩ ĵēē°-áĩāèēñ°” (ĩóðàòòēā Ĩ. Á. Áàðāēāāāā, ñĩēē 1968) áà ĩĩāĩāē ēĩμĩ.

13. Ēó²àòē èĩēĩ. Ēó²àòē èĩēĩ áàðĩē ĩēøĩ āĩāāĩē òàðçē ĩāāèøòē (èĩēĩē) èàèēĩàμĩē çàáĩĩ òàððēā āĩāā ĩàøāāāā. Ĩāàðàĩ, ēĩ áóĩā ēó²àòμĩē ááúā àç ³āáóē èàðāā øóāāĩē òàò āàð āñĩñē òàò áà ³ĩēāμĩē èĩēĩē èàèēĩàμĩē çàáĩĩ ĩðàòòàāā ĩàøāāāĩā. Áàð ēó²àòμĩē èĩēĩ òàðçē áóððñòē ĩāāèøòē èàèēĩàμĩē çàáĩĩ áĩ òàððēāē àēēðāĩ ĩēøĩ āĩāā ĩàøāāāā.

“Ēó²àòē èĩēĩ”-ē μĩçēðāē çàáĩē òĩ ĵēē°, èē āàð āñĩñē àēēðāĩē ðóñ° (èēðēēē°) òàððēā āĩāā øóāāāñò, àç ēó²àòμĩē èĩēĩē ēĩðēĩ° āñĩñ, òàā áĩ ááúçā òóñòñēÿòμĩÿø òàð³ ĩāēóĩāā, çàðĩ èē èĩēĩē òàòμĩē òĩ ĵēēēē áà àēēðāĩē áðāá°, ēĩðēĩ° áà ðóñ° āñĩñ, òàā ÿēðāĩā ĩāñòāĩā. ĩàñàèāĩ, “Ēó²àòē ĩðòĩāðàð°” (ñĩēē 1953), “Ēó²àòē ĩðòĩāðàð°” (ñĩēē 1959), “Ēēēāμĩē āñĩñēē èĩēĩē çàáĩēē áāāāēē μĩçēðāē òĩ ĵēē°” (соли 1972), “Ēó²àòē èĩēĩ” (соли 1991). Ĩðàòòēāĩĩ Áāáó³ĩāēð ĩàĩē, çĩā áà Áāāóñàòòĩð ĩēðçĩāā) àç çóĩðāē ēó²àòμĩē èĩēĩē áà àēēðāĩē ðóñ° āñĩñ, òàāē òàòē òĩ ĵēē° ĩāāĩøāā.

Áàð ĩàòē ĵāē ðēāĩ ĵó ðāāĩā³ē èēĩó òàðμāĩā, ēĩēèøĩðē ñàòμē ĩāāāĩēÿòē ñóðāĩ áà òà ĵāēāē ĩàçàð øóāāĩē àēēðāĩē ðóñēāñĩñē çàáĩē òĩ ĵēē° āàð āñĩñē āāñòĩāāðāμĩē èĩð'çàē çàáĩĩøēĩñēē òĩ ĵēē “Èĩēĩē çàáĩē òĩ ĵēē°” (ñĩēē 1999) áà òāáú ðàñēāāāñò. ÿēĩē “Èĩēĩē çàáĩē òĩ ĵēē°” (ñĩēē 1999) ĩāāðēāē ēñòēðĩāā ³àðĩð àēðēðòāāñò.

çàēð àç ēó²àòμĩē òāā³óççēð áĩç ēó²àòμĩē ĩðòĩÿĩ°, ĩóàçĩā° áà ĩó³ĩēñāā° ĩēç ĩāā ĵóāāĩā. Áāēā āàð çàáĩēē áāāāēē μĩçēðāē òĩ ĵēē ēĩ áóĩā ēó²àòμĩē òàððēā āĩāā ĩàøóāāāĩā.

14. Ēó²àòē ĩðòĩÿĩ° áĩ ĩà³ñāāē ĩēøĩ āĩāāĩē òàðçē áóððñòē òàēāððóçē áāāāēē èàèēĩàμĩē ĩāā ĵóāāē çàáĩĩ òàððēā āĩāā ĩàøāāāā. Áàð ēĩ áóĩā ēó²àòμĩē ĵĩē çāāāē èàèēĩàμĩē ĩēç ĩēøĩ āĩāā ĩàøāāāā.

15. Ēó²àòē ĩóàçĩā° (àĩòĩēĩ°) èàèēĩāáó èāĩðāμĩē çēāĩàúĩē çàáĩĩðĩ òàðĩ ĩāāèðāā.

16.Ėó²àòè íó³íēñāā°. Āāð ėó²àòè íó³íēñāā° ēāēēīāmīē āç çēµàòè āāðñīāāāøñī āā ŷē ðāā à īāññóāāóāā, ŷúíā ēāēēīāmīē āç çēµàòè āāðñīāā µāìðāāē āóð´µē çāáñīmī, ïēēāē íóāēŷīē çāáñīmī īāāðāā īāāāāīā. Āāð ēī āóíā ėó²àòmī āāð āññē īāðīāē íó³íēñāā°-òāúðēð° øāēēē ³āēēīāē ēāēēīāmīē µāìðāā íóāēŷī ēāðāā øóāā, ðīmūīē òā²ēēðē ïī ēāēēīā āāð ēī, ïī ïēēāē çāáñīmī, āóð´µē çāáñīmī òāððām īāāāðāā.

ŷāìēī òāāð, ėó²àðíēāñīð° ŷēā āç ñīmāmīē çāáñīøēñīñ° áóāā, āāð çāìēīāē ñāðāāòē ėó²āāēē çāáñī òāððēā āīāāīē ėó²àòmī āā ðīmūīē ñīðòā øóāāīē ïīmīðī ēāñīðā īāēóíāā.

Ėó²àðíēāñīðēē òīçēē òāúðēðē ³āēēīā āīøòā, āç ñīmāmīē ēíēēøíð, òðāē çāáñīøēñīñēē òīçēē īāmñóā īāāāðāā. Āāð çāáñīē òīçēē° ėó²àòè ŷñēēēñīāā° āā āāāð ÷āīā īāāúē ėó²àòmīē µīēī íóðāòðāāīāāāøòā, ēē çēēðāøñī āāð áíēī āóçāøò, ³àúēē īāçāð øāāāā, īāāúūīē āóñīāóíē ėó²àòmīē ðēēñīā° īēç òāððēā āīāā øóāāāīā.

Ñāāñē āā ñóññðēøµī

1. Ėó²àðíēāñīð° ÷ēñò? Áā ėó²àðíēāñīðēē īāø āç ēí³ēēīāē òīçēē īāúēóñīð āēµāā.
2. Āāð áñāē ėó²àðíēāñīðēē āāúāēēí³ēēīāēē òīçēē ÷ēµīðī īāāñīāā?
3. Ėāāñī īāāúūīē ėó²àððī īāāñīāā? Õēēðāðñīðī āī ïēññēµī āñññīē ēóíāā.
4. Õāð³ē ėó²àòè ŷñēēēñīāā° āç ėó²àòmīē ðēēñīā° āāð ÷ēñò? Ìēññē ā´āā.
5. Áā ėó²àòmīē ðēēñīā° īāúēóñīð āēµāā. Õāēµīē ėó²àòè ðēēñīāēðī ïñīāāð ēóíāā.
6. ×° āóíā ėó²àòmī ŷēçāāñīāāīā? Īāāúūīē ėó²àòè ŷēçāāñīāðī ïñīāāð ēóíāā.
7. Ėó²àòè òāðñēð° ÷ēñò? Ėāāñī ėó²àòmīē òāðñēðēðī īāāñīāā?
8. ×° āóíā ėó²àòmīðī òāðçóíāā° īāā´ŷīā? Ìēññē ā´āā.
9. Áā ėó²àòmīē òāúðēð°, ŷðēññīā° āā ēñðēēñīµ° īāúēóñīð āēµāā.
10. Ėó²àòè øāāāā° ÷ēñò? Õēēðāðñīðī āī ïēññēµī ññāēð īāñīāā.
11. Ėó²àòè ððāçāñīā° ÷° āóíā ėó²àò āñò? ÷āñīāāðñīðī āī ïēññēµī āñññīē ēóíāā.
12. Ėó²àòè íóðñāēðíð ÷° āóíā ėó²àò āñò? Ìēññē ā´āā.
13. Ėó²àòè ēíēñ ÷° āóíā ėó²àò āñò? Ìēññē ā´āā.
14. Áā ėó²àòmīē ïðññī°, íóðāçñīā° āā íó³íēñāā° īāúēóñīð āēµāā.
15. Ėó²àòè íóāēēēð° ÷ēñò? Õēēðāðñīðī āī ïēññēµī ññāēð īāñīāā.
16. Ėāāñī īāāúē ėó²àððī òāðµāñīā īāā´ŷīā? Õāðñēðē ēāēēīāmīē “ñóðāñī”, “ñóðāñīāāð”, “ñóðāñīā´ē” āā “ñóðāñīāñīç”-ðī āç “Õāðµāñīāē çāáñīē òīçēē°” īāāēøòā āēðāā.

Адабиётҳо:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. –Душанбе, 1973.
2. А.Воҳидов. Навъҳои фарҳанг. Самарқанд, 1980.
3. А.Воҳидов. Фарҳангшиносии тоҷикӣ. Самарқанд, 2006.
4. Ҳ.Маҷидов. Забони адабии муосири тоҷик. Қисми 1. Душанбе, 2007.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Москва, 1969.